Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 187 (15407) ◆ 1994 чылдың ноябрь 16, среда ◆ Ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 200 рубль.

Чагыдылга-95

«ШЫН» СОЛУНГА ЧАГЫДЫЛГА ЧЕРЧЕРДЕ ЧОРУП ТУРАР. ОЛ ЭҢ ЧИИК ЧАГЫДЫЛГА ӨРТЕКТИГ.

ЧАРТЫК ЧЫЛДА 16.800 РУБЛЬ.

ҮШ АЙДА 8.400 РУБЛЬ.

БИР АЙДА 2.800 РУБЛЬ.

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Кыштаглаашкын, культура амыдыралы

СӨНУУРГАН ДЕТКЭЭН

Кызыл хоорайда сайгарлыкчыларны, биче болгаш ортумак бизнес бүдүрүлгелериниң бухгалтерлерин база чурттакчы чоннуң ажыл чок кезектерин өөредириниң талазы-биле тургустунган «Прогресс» төптү ажытканының үш чылы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак аңаа дүүн чораан.

Бо улуг эвес өөредилге төлөп бодунуң кол угланыышкынындан аңгыда, англи дылды, секретарь-херек эргелекчилеринге, бөрттер даараарынга, парикмахерге сонуургалдыгларны болгаш эмчи мергежилдиг кижилерни косметиктиг массаж кылырынга өөредип турар. Ынчангаш сургустунганындан бээр бо үениң иштинде ниитизи-биле барык 800 хире кижини өөредип доостурган. Бо дээрге бистиң республиканың деңнели-биле алыр болза эвээш эвес сан-дыр.

Сайгарлыкчылар рынок экономиказының үндезиннерин, маркетинг, менеджмент, бухгалтер учедунуң үндүрүг ажыл-чорудулгазын кылырының, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу үндезиннериниң талазы-биле кыска курстарны өөренип турар.

Курска өөренгени дээш кижи бүрүзү 200 муң рубльди төлеп турар. Ол дээрге дыка чиик өртек болуп турар дээрзи илдең-дир. Эрткен чайын Москвага чамдык курстарга ийи хүн өөренгени дээш чаңгыс кижи 800 муң рубльди төлеп турган болгай.

Ш. Д. Ооржак төптүн башкылары-биле беседалажыр, оларның оран-савазын көрүп, дыңнакчылар-биле ужуражыр, ук өөредилге төвүн моральдыг болгаш практиктиг деткиирин чугаазынга илереткен. Ылаңгыя компьютерге өөредирин Президент сүмелээн.

(Бистиң корр.)

◆ Эрзинден

КЫШТАГЛАРДА ХОНУПКАН

Кожуунуң шээр болгаш бода малы тозан тос коданга кыштаар. Ында кажааларпыың, чурталга база чунар-бажыңнарның септелгезин кылган. Амгы үеде малчыннар кыштагларында көжүп чеде бергеннер.

Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агыйның № 1, 2 хойжу бригадалары мал кыштаглаашкынынга өскелерден дээре белеткенген. Бо ийи бригадада 32 кодан бар. ында кажааларны, чурталга бажыңнарын сентээн. Турлаг бүрүзүнде электри шугумун кирген. малчыннарның ажылдаарынга, чурталарынга ол таарымчалыг болуп турар.

Ниитизи-биле алырга кожуунуң малчыннарында малын кыштан хүр ажырарының аргалары бар.

КОДАННАРДА ЧЕДИРГЕН

Ажыл-агыйларның ишчилери малга чем аймаан белеткен алырынче сагышты салып, биче эвес ажылды кылганнар.

Чаъс-чайыктыг чай болганындан сиген белеткеп алырынга элээн шаптыктаан. Ындыг-даа болза, аяс хүннерде бүдүрүкчүлүг ажылдап турган, дөрт муң ажыг тонна сигенни белеткеп алган. Ол дээрге бердинген даалганың 46 хуузу болуп турар. Белеткээн сигенни коданнарга дораан-на сөөртүп чедирип алыры ажыл-агыларның эки чаңчылы болу берген. Бо чылын база-ла кодан бүрүзүнде ногаан сигенни сөөртүп чедирген. Белеткээн сигенниң 80 хуузу коданнарда четкен. Оон артканын курлавырлап, тускай сиген кажааларында мөөңнеп сараттаан. Сиген хереглээн малчыннарга оон бээр. Ленин аттыг коллективтиг ажыл-агый сиген белеткелин өскелерден элээн шынарлыг чоруткан.

Сенаж салырынче «Нарын» коллективтиг бүдүрүлгениң ишчилери кичээнгейни салганындан 1083 тонна сенажты белеткеп алган. Ол дээрге бердинген даалгадан 400 тонна ажыг турар. Кожуун силос салырының онаалдазын 89 хуу күүседип, багай эвес ажылдаан.

ЧЭЭРБИ ЦЕНТНЕР ДҮЖҮТ

«Мөрен» коллективтиг бүдүрүлге сөөлгү чылдарда тараа культураларының чаагай дүжүдүн өстүрүп ап турар болу берген.

Бо херекке дээди эртемниг агроном Юрий Учуралдың киирип турар үлүү биче эвес. Бо чылын сорттуг тараа культураларын тараап, оларның ажаалдазын эки чорутканындан бир гектардан ортумаа-биле 20,5 центнер дүжүттү ажаап алган. Кожуунуң ажыл-агыйлары ниитизи-биле бир гектардан ортумаа-биле 11 центнер дүжүттү бо чылын алган. Ынчаарга мөрепчилер гадан-на 9 центнер дүжүттү хөйну алган-дыр.

Ажыл-агый 1062 тонна тарааны алгаш, чамдыызын садып-сайгарып турар. Өскелерин чемге хереглээри-биле курлавырлап урган. Ол ышкаш малга бээр тарааны тускайлаан.

МАЛ ЧЕМИ ТАРАА

Кожуунуң ажыл-агыйлары ажаап алган тараазындан 680 тоннаны мал чемгереринге тускайлап урган.

Ону чарбалап алыр дериг-хереклеллер оларда бар. «Мөрен» коллективтиг бүдүрүлгениң хову бригадазының төвүнде, «Чаа оруктуң» сутбараан фермазында болгаш өске-даа черлерде тарааны мал чеминге хереглээр кылдыр чарбалаар дериг-хереклеллерни кылган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«САЙЗАНАК» – ФЕСТИВАЛЬДЫҢ КААСТАКЧЫЗЫ

Ноябрь 3-7 хүннеринде Новосибирск хоорайга Сибирьниң XII фольклор фестивалы болуп эткен.

Бистин республикавысты аңаа республиканын уран чүүл школазында уругларның «Сайзанак» база «Октай» ансамбльдери төлээлеп чораан. Фестивальдың программазын кончуг сагынгыртывынгыр эрттиргениң демдеглевес арга чок. Уруглар хостуг үеэинде академхоорайжыгаштa Эртемленнер бажынынга, демир-орукчуларның «Родина» Культура ордузунга, Колывань Искитим, Бердск хоорайларже концерттиг үнүүшкүннерни кылып, Сибирьнин улуг-улуг хоорайларындан келген эш-өөрлери-биле солун ужуражылгаларны кылганнар. Ук фестивальды чүгле Сибирьге эвес харын-даа даштыкыга ады-сураа алгаан. Новосибирскиниң күрүне университетиниң улусчу ырлар күүселлер ансамблиниң улуттукчузу Оксана Ильинична Выхристюк бодунуң күзели-биле он чыл эрттирип турар.

Бистин республикадан барган «Сайзанак» ансамбль бо улуг фестивальга бир дугаар киржип барза-даа, көрүкчүлериниң болгаш жюриниң сонуургалын чаалап ап четтиргиптен. Ылаңгыя бичиилериниң хөөмей-сыгытка ынакшылы, тыва аас чогаалын боттарының идик-хевинге, сценага таарыштырып билири көрүкчүлерни чайгаар хаара тудупкан. Фестивальдың организаторларының санап турары биле алырга, «Сайзанак» — чонуңуң келир үеде бурунгаар хөгжүлдезинге езулуг улуг базым, а бо улуг фестивальдың көрүнчүү болган. Ынчангаш ансамбль моон соңгаар мындыг мөөрейлерге чаңгыс эвес удаа көстүп кээп, көрүкчүлериниң сагыш-сеткилинге чаагай сактыышкыннарны арттырар дээрзинге бүзүреп арткан.

«Сайзанак» ансамбль фестивальга школаның уран чүүл салбырынын кылган ажылдарын делгеп салган. Ылаңгыя тыва өгну иштики эдерии-биле, чонар-даштан кылган янзы-бүрү дүраүлер, чем делгелгезинге тыва национал чемнер: тараа, далган, боорзак, курут, аржы дээш чүүү чок дээр. Ону магалап ханмаап кижилдаа чок болган диле, хөөрем эвес, ёзулуг эр-хейлер болганы-даа анда эвес. Маңаа башкылар С. Ч.-Х. Монгуштуң база О. М. Ондар-оолдуң үлүг-хуузун демдеглевес арга чок. Оон аңгыда «Бодарал» ателье (даргазы Е. Ш. Ондар-оол) улуг дузаны көргүскенин солун дамчыштыр чугаалаксан тур мен.

Ол бүгү келген делегацияларга «Тыва Республика-биле танышыңар» деп темалыг кежээни эрттирер эргени бистерге берген. Аңаа улуг-даа, бичии-даа улустар Тыва-биле танышып, оон каас-чаражының ак-көк хемпериниң дагларының, чаагай чанчылдарының дугайында билип алырындан аңгыда «Декей-оо», «Ак-көк Тывам» деп ырларны өөренип ап, гевектээринге хүрежиринге мөөрейлешкен.

Мындыг фестивальдарның уруглар аразында найыралды улам быжыктырар деп чүвеге уруглар-даа, бистер улуг-даа улус езулуг бүүүреп чандыыс. Оон херечизи — уругларывыстың орук дургаар янзы-бүрү чоннарның ырларын тыва, орус, немец, англи дылдарга хөглуг-баштак ырлажып, торааны.

Чечек ОСУР.

Республиканын уран чүүл школазының башкызы.

«ШЫН» – ЧОННУҢ ҮНҮ

КАДЫ КЫЗЫП АЖЫЛДААЛЫ

Тыва кижиниң национал чоргааралы — «Шынны» чагыдып алыры республиканың чурттакчы бүрүзүнге алдар болгаш хүндү болбайн канчаар.

Ынчалза-даа 1991 чылдың бирги чартыында «Шынның» чагыдылгазы дүвүрелди болдуруп, кончуг шүүшпеҢ чоруп турар. Маңаа чуртта тургустунган рынок харылзааларының сы мунуушкуну акшаландырыышкынны улам нарыыдадып, амыдырал-чуртталганы аар байдалга таварыштырган. Чогум-на оон ужурунда чамдык кижилер солун дугайында бодаар шаг эвес-тир бо, амгы үе өскерилген деп санаар. Шынап-ла, кижи бүрүзү чиик өртектиг эргежок чугула идик-хеп, аъш-чем аймаа садып алырда, эңме-тикчок ээлчеглер, оочурлар манаар, кандыг-даа адаие өг-бүлезин канчап-чоопдаа бол, чемгерип, хепкерерин бодаар, кым-даа кижи кылып өөренген ажылын чидирбезин кызыдар дээн ышкаш, эде тургустунуушкуннуң эккелгени аар уржуктары-ла хөй.

Амыдырал чеже-даа аарберге турзажок, 1995 чылда чагыдылганы шапкынчыдарынга чүгле солунчулар эвес, а чер-черде хөй санныг номчукчулар бот-боттарын деткижип, суртаал ажылын күштелдирген. Бижикчилериниң «Шынче» чоруткан материалдары бир-ле дугаарында чагаа килдизинге бүрүткелди эртер. Ынчаарга «Шын» солунда 7 килдис бар-даа болза, солун — амыдыралдың көрүнчүү чүве болганда, сиилбин, бижин турар темалары, айтырыглары оларның аттары-биле дүүшкен.

Бижикчилериниң чүрээн дамчыш эткен дириг сөстери чагаа килдизинге «сагыл четтирилгезин» баштай алыр салым-чолдуг болганда, оон кандыг угланыышкынныг ажылдап турарын номчукчуларга таныштырары артык эвес. Бо килдис чагаалар бүрүткели, үлелгези база ол ышкаш оларның көктелгезин, шыгжамырын кылырындан аңгыда, эки кижилер, эмчилер дугайында бижээн чагааларны хоюглап, сиилбиир, чырыдын парлаар. Ол темаларга бо чылдың он айларында 300 ажыг келген чагааларның хөй кезии чырыкче үнүп парлаттынган. А ол үениң дургузунда редакцияга ниитизи-биле 4150 чагаа-бүрүткел даңзызынче кирген.

Эки кижилер дугайында материалдардан аңгыда, эмчилериң амыдырал, ажылхерээн чыруткан бөлүктээн чагаалар номчукчуларның талазындан үнеледи алган. Эмчилерге хамаарыштыр бөлүк-бөлүк чагааларны ай санында доктаамал парлап келген. Моон алгаш көөрге, ак халаттыг буянныг мергежилдиг кижилери «Шынның» чагаа килдизи-биле сырый хадылзааны тудуп, материалдарны чырыкче үндүрүп, шынарлыг белеткээринге идепкейлиг киржин турары демдеглексенчиг.

Тываның кыдыг-кызыгаар булуңнарында чурттап, ажылдап турар калбак мергежилдиг специалистери болуксаан, янзы-бүрү аарыгларны эмнээрин чедиш алыксаан аныяк эмчилерден арга-сүме айтырган чагаалар редакцияга бола келгилээр. Ол ындыг болбас аргажок, чүге дээрге тодаргай харыы бээр, четчир санныг литератураны көдээге тып алыры ындыг-ла амыр эвес. Ынчангаш ындыларга дуза кадары-биле Тыва Республиканың бо адырга хамаарышкан яамызында тургустунган парлалга албаны-биле сүмележин турган, номчукчуларның санал-опалынга үндезилээш, «Кадык камгалалы болгаш рынок», «Ажылывыстың дуржулгазындан», «Бистиң эмнелгевисте», «Эмнелге-95» дээн ышкаш чаа рубрикалар адаанга хөй санныг бижикчилеривистиң чагааларын, материалдарын, шүгүмчүлелдиг чүүлдерин, чурумалдарын, очерктерин парлаар. Оон-биле кады не-чаштың камгалалының, эмчи ажылдакчыларының хостуг болгаш дыштаныр үеэниң оларның социал камгалалының, ыракузак суурларывыста, хоорайларывыста кадык амыдыралдың айтырыглары ыяап-ла чыруттынган турар. Кол-ла чүве —бистер, журналистер, номчукчуларывыстың санал-опалын, ужуражыышкыннар үеэинде кылган шүгүмчүлелдерин шын билип, силериң дузаңар-биле «Шынны» улам солун, дээштиг болдуруп, бүгү күжүвүстү, арга-дуржулгавысты үндүрүп, карак кызыл ажылдаар бис. Мынчан кээрде «Шынның» чагаа килдизи эмчилер-биле дорт сырый харылзааны тудар килдис ол болур.

Саазынга, типография болгаш почта ачы-дузаазының өртээ улгатканы-биле холбаштыр хүн бүрү парлаттынып турар хөй санныг солун, сеткүүлдерни чагыдары кандыгдаа акша-шалыңныг кижиниң карманынга барып үзер. Ол дугайын «Шынның» номчукчулары биске удаа-дараа бижип турары-биле чергелештир чер-черге редакцияның ажылдакчылары-биле болган ужуражыышкыннар үеэинде ажыы-биле демдеглеп турар.

Бо ноябрь айның эге хүнеринде чагаа килдизиниң өмүнээзинден бо одуругларның автору Каа-Хем кожуунуң чурттакчылыг суурларынга барып, чон-биле ужурашкаш келген. Аңаа чораан бригаданы «Шын» солуннуң кол редакторунуң оралакчызы Н. С. Базыр баштааш келген. Николай Сатович барганчеткен чер бүрүзүнге 70 чыл юбилейинче кел чыдар «Шын» солуннуң төөгүзүн, оон килдистериниң ажылының угланыышкыны-биле, ында ажылдап турар журналистерниң амыдырал, ажылхерээ-биле таныштырыш, ук солун бодунуң арыннарынга эвээш эвес айтырыгларны көдүрүп чырыдарын чыылганнарга чугаалап, чагыдылганың канчаар чоруп турарынга доктаап, оларның-биле арга-сүме солушкан.

Ам ужуражылганың чамдык киржикчилеринге сөстеп берээл.

Геннадий НАКСЫЛ, Суг-Бажы суурнуң чагырыкчызы:

— «Шын» солун номчукчулар бистерге эң хүндүткелдиг солуннарның бирээзи деп санап чоруур мен. Амыдыралда акша-шалың талазы-биле бергедээшкинер турзажок, ылаңгыя бо солунга чагыдылга чүгээр чоруп турар. «Совет Тыва» совхозувус «Суг-Бажы» акционер пиитилел кылдыр эде тургустунган. Күрүнеге өөреширевис бажын ажыр көвүдезе-даа, өг-буле бүрүзү чагыдылгалыг турзуп дээш болдунар-ла хемчеглерни ап келдивис.

Суурнуң башкыларынга харылзаа шугумун дамчыштыр чээли-биле «Шынны» чагыдып бээр аргалыг болдувус. Чурттакчы чон база хире-шаа-биле чагыдылганы илепкейжиткен.

Любовь ВАРЛАМОВА, Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы:

— «Шын», шынап-ла, чоннуң ынак солуну. Номчуп өскен, өөренген-даа солунум ол. Оон арыннарында үнүп турар материалдар ёзулуг-ла чончу боорга, ону чыл санында бир дугаар чагыдып ап турар чылдагааным-даа ында.

Сөөлгү үеде бир эскерин турар чүвем чүл дээрге республиканың чаңгыс улуг солунун ажылдап алгаш, ботботтарын чижип одашкан материалдар бар чорду. Солун арнын алгыш-кырыш индири кылып аарга кайын тааржыр.

Оон ынай «Шынны» өске солуннарга деңнээргe, оон онзагай талазы каас-коларгак, артык чүүлдерни оюп эртип турары ол кончуг эки. Тыва кижиниң чаңчылы-даа ындыг: эгеннинчел, ыядыычал, бөдүүн, хүндүлээчел, экиргек-дузааргак. Чамдык чер албас хире солуннар база бардыр. Оларга үшеп материалдарны кижи шуут-ла чииртимпеп номчуур, уруг-дарыг хамаанчок, кады-кырааның-даа чанында кожа орза, оларны номчуурундан кижи ческипер.

«Шында» 7 килдис бар дээрге ол өөрүнчүг-дүр. Олар шупту аңгы-аңгы темаларны чырытпышаап, чаңгыс сорулгалыг, бир демниг ажылдап турар. Ында ажылдап турарлар бижикчилер, номчукчулар бистерниң-ле эрге-ажыывысты камгалап турар. Ынчангаш берге-ле үеде чурттап турар-дыр бис дээш, чудуруун чудук адаанче суп-кап эвес. Ходелир, шимченир-ле болгай. Амгы шаг сагынгыр, тывынгыр, шимченгир кижиниң чолу апарган.

Арай дап эвес өртектиг, неделяда хөй үпер солунувус «Шын» болганда, чагыдылганы черле шапкынчыдар бис. Суурларда элээн кам интеллигентилеривис, пенсионерлер «Шынны» 1995 чылда номчуур кылдыр үш айлап, алды айлап чагыдын алган. Малчыннарывыс акша-шалың албайн турарындан чагыдылгага арай бергедежип турар. Ынчалза-даа «Шынны» чагыдарындан ойталаар тыва кижи кайын турар. Бо бүгүнү каа-хемчилер билип турар улус. Чагыдылганы шапкынчыдын уламчылаар бис.

Лопсан СЕГБЕ, Бүрен-Бай-Хаак суурда пенсионер.

— Назыным иштинде номчуп келгеним «Шын» солунну чылдың-на чагыдып ап, республикада-даа, даштыкыда-даа болуушкуннарны саат чокка билип алыр-дыр мен. Почта чедирилгези кончуг багай-дыр. Бо солунга оорлар дугайында удаа-дараа чырытса деп күзээр-дир мен. 20-30 чыл бурунгаар эки-ле үеде чурттап турдувус ийин. Алыс угум Бүрен-Хем уну, Каа-Хемни кудуладыр чурттап чордум. Шаг-төре чаагай тайбың турда, магалыг-ла. Эзер, чүгенниг аътты аал чанынга өртеп каарга, оорсук-даа дегбес-ле боор чүве. Шала сөөлүредир бо кезек чылдарда ийи буттуг улдуруктар кежээлеп барган, мал-маган оорлаар, чонну шуут түредип-ле тур. Мен мырыңай төрээн суурум Бүрен-Хемден дескеш, ог-буле туткан кадайның чурту — Бүрен-Бай-Хаакче көжүп келдим. Тыва кижи малдан, черден халбактаймаска черле берге болгай. Чүгле «Шын» эвес, өске-даа солуннарны чагыдып алган мен.

Владимир ДАПЫ, Көк-Хаак школазының күш-культура башкызы:

— «Шынның» арыннарынга башкыларга тураскааткан материалдар хөй үнүп турарын деткиир-дир мен. Ажыктыг-даа, солун-даа үүлдер бар. Тыва таңчылдар, сарыг шажын дугайында сонуургаан номчуур-дур мен.

Күш-культура болгаш спортчулар дугайында ханы сайгарылгалыг материалдар, очерктер республиканың кайы-даа солуннарында долузу-биле чыыттынмайн турар деп бодаар мен. Моңу «Шын» солуннуң хамаарышкан килдизи өөренип көөрүп дилээр-дир мен.

Нина БИИЖИК, Сарыг-Сеп суурда аптека эргелекчизи:

— «Кадыың камна, өске артканын шуптузун садып ап болур» деп чугааны бо-ла дыңнап болур. Кадыын камнаары маргыш чок болбайн канчаар. Кадыкшылга, эмнээшкин, ак-ак халаттыг кижилер дугайында чүү бижип турарын республика солунларына хамаарыштыр алыр болза, «Шынның» арыннарынга ол темалар доктаамал чыыттынып турар дизе хөөредиг эвес.

Бодунуң ажылынга бердинген болгаш аңаа хандыкшаан коллегаларым дугайында бижээн материалдарны аажок сонуургаан номчуур-дур мен. Чаңгыс-ла сүмелексээр чүүлүм — кадыкшылга, эмчи айтырыгларынга турасскааткан үндүрүлгелерни айның кайы-бир хүнүн шилип алгаш, чүгле ол хүннерде берип турза, кандыг ирги деп саналдыг мен. Чижээлээргe, «Үениң өөнери» дыштаныр хүн санында үнүп турар болгай. Ынчалза-даа мен база бодап, билип тур мен: кандыг-даа ажыл боду тускай угланыышкынныг, спецификазы аңгы болгай, мону черле өөренип, ылаңгыя көдээ эмчилерже кичээнгей угландырары чүгле эмчилерге эвес, а кады-кожа чурттап орар чаңгыс чер-чурттугларывыска чоргаарал деп чүвенп сууржуларын мурнундан чугаалаксадым.

Үе база нарын-дыр, хүн бүрү өскерлип, бергелерни-даа таварыштырып, өөрүшкүнү-даа эккеп турар. Ынчалза-даа «Шынны» болгаш өске-даа солуннарны чагыдып алыр дээш шупту кады кызып ажылдаалынар.

Даңзы САЛЧАК,
«Шынның» корр.

ЧАГЫДЫЛГАДА ШАПТЫКТАР

Сөөлгү үеде солуннарны тарадып чедирери хөлчок саадап турар апарган. Барымдааны тодаргай айтырга мындыг. Чурттап турар хоорайым Ак-Довуракка неделяда беш катап үнер «Шын» солун чеди хонук дургузунда ийи удаа, чамдыкта харын-даа чаңгыс катап номчукчуга чедип турар. Ол келирде хамык номерлерни эңдере чыып каггаан болур. Та кандыг чылдагаан-биле, кайда саадап турар чүве.

Бистиң кожууннар аразының солуну «Хемчиктиң сылдызынга» бир башкы кижи мынчаар бижээн: «Солуннар чогуур хуусаазында келбеске, үезин эткен чүүлдер хөй болурдур. Шак мындыг шаптараазыннарның уржуундан солун, сеткүүл чагыдар хөөн чиде бээр-дир». Бо бижикчиниң шүгүмчүлели черле чөптүг деп бодаар мен.

Солун чагыдылгазында база бир шаптараазынныг чүүл бар. Чоннуң хөй кезиинде акша-төгериктиң чедишпестээни болур. Оон ыцай чамдык солуннарның өртээ хөлүн эрттиргаар-дыр. Чижээ, неделяда чаңгыс үнер «Тываның аныяктарын» көрүңер даан. Чартык чылда 22880 рубль дээн-дир.

Акша, саазын чедишпес деп-ле келди. Ол хиреде солуннар саны аңгы-аңгы аттар-биле чүге көвүдеп турарыл?

База бир эскерген чүүлүм мындыг. Солуннарда чидиг, дээштиг болгаш ажыктыг шүгүмчүлелдер, саналдар ховар апарган. Ажыы эвээш, эреңгей чүүлдер-ле хөй. Номчукчуның сеткилин өөртүп болгу дег солун чогаалдар база ховартаан. Чамдыкта эки шынарлыг саналдар, шүгүмчүлелдер үнүп кээрге, оларны хамаарышкаш албан черлери канчаар үнелээни билдинмес. Дээштиг харыы чок боор-дур.

Шаптараазыннар турза-даа, шагдан тура чарылбас өөнүүм, сүмелекчим, хоочун солун — «Шынны» ыяап-ла чагыдып алыр күзелдиг мен.

Самбуу КУУЛАР.

Ак-Довурак хоорай.

П-1

АБОНЕМЕНТ на газету ШЫН (индекс издания) Количество комплектов

на 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ПВ | место | литер

доставочная карточка на газету (индекс издания)

ШЫН

Стоимость			Количество комплектов
	по каталогу	руб. коп.	
	за доставку	руб. коп.	

на 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Республиканың одалга төптеринде

«ОТ-БИЛЕ ОЙНААН ХЕРЭЭ ЧОК...»

Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларын, бүдүрүлге, албан черлерин суг-биле хандырар, чылыгны бээр дээш Тыва Республиканың Чазаа бо чылын кедергей улуг күштү үндүрүп турарын солунардан номчуп, радиодан хөй удаа дыңнап келдивис. Улуг ажылдар кылдыгган болгаш ол талазы-биле хемчеглер бо хүннерде-даа алдынып турар. Ак-Довурак хоорайның чурталга, социал амыдырал объектилеринде октябрь айның төнчүзүнде болгаш ноябрь айның эгезинде чылыг киирилдези экижээн.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чоокта чаа Ак-Довуракка база катап четкеш, чылыг төвүнүң ажылын көрүп, чурттакчы чон-биле ужуражып, оларның чурталга оран-савазынга кирген.

Бо хүннерде хоорайның чылыдылга төвүнде одаар хөмүр-даштың курлавыры 10 мүң тонна чедип турар. Ол талазы-биле онза чугула айтырыг чок. Септеттинген котелдарның үжү доктаамал ажылдап, чылыг сугну дамчыдып турар. Бажыңларже кирип турар сугнуң температураазы ортумаа-биле 40-50 градус чедип турар. Суг дамчыдар насостар долу күчүзүнче кирген.

Септелгере турган үшкү котел бо неделяда база ажылдап эгелээр. А бешки котелду септелге соонда ажылдадып турган, ооң технологиязын шын эвес чорутканындан иштики хоолайлары дунган. Ону бо хүннерде аштап доскан болгаш ажыглалче кирип турар. Ынчангаш хоорайның хөй-хөй объектилеринче чылыг сугну киргген. Ынчалза-даа чылыг төвүнде кылыр ажылдар ам-даа хөй болуп турарын ажыы-биле чугаалаар херек. Ылаңгыя чайдан бээр туруп келген сески котелдуң тудуунга ажылчынар ам-даа күш четпейн турар. Бир талазында, ону кыдырынга хөй түңнүг акша-төгерик болгаш барык бүдүн чартык ай хире үе херек. А ону кылыр, тургузар специалистер база чедишпес. Ынчангаш чоокку хоорайлардан специалистер чалаары чугула апарган.

Төптүң машина залында бүгү дерилгелер амдыызында өй-тавында ажылдап турар. Ында улуг бергедээшкиннер чок.

Дүжүрген хөмүрнү котелдарже дамчыдар ийи таланың конвейерлери ажылдап турар. Ынчангаш чылыдылга төвүнүң ажылы ам бодунуң долу күчүзүнче чоорту кирип турар.

Маңаа бир демдеглеп каар чүүл чүл дээрге, чайгы үеде септелгеге ажылдап турган чамдык специалистер, машинистер болгаш ажылчыннар шөлээже үне берген. Ынчангаш ында ажылчын күш чедишпейн турарын барымдаалаш, чамдык специалистерни Кызылдан чалаап, чамдык кижилерни удур ажылдадыш, өөредиринің аргаларын ап турар. Чалаттырын келген специалистерни, каңнакчыларны шаңнап мактаарының материалдыг деткиириниң аргаларын база көрүп турар. Ынчанмастың аргазы чок — олар бүдүн дүн-хүн дургузунда барык 15-20 шак дыш чок ажылдап турар.

Президент Ш. Д. Ооржак ЧЭТ-тиң коллективи-биле ужурашкаш, чоруп тура, бүгү ажылдарны үе-шаанда шынардыг кылырын хүлээндиргеп. Ак-довуракчыларга четчир хемчээлдиг чылыгны бээри — хоорайжыларга улуг байырлал дээрзи чугаажок.

Кылыр ажылдар ам-даа хөй. Ындыг-даа болза ону шуптузун дораан кылыптары белен эвес. Ынчангаш ак-довуракчылар бо талазы-биле дыка улуг дүвүрелди болдурбайн, харын ол ажылдарга боттары дузалажып, септелге, чылыдылга ажылдарын кылып турар кижилерни деткиир болза, ынчан бүгү чүве өй-шаанче кирер дээрзи чугаажок.

Хоорайның чурттакчылары-биле ужуражып тура, Президент бажыңнарының иштики болгаш даштыкы байдалдарын көрген. Чамдык бажыңнарның подвалдарының соңга, эжиктерин дуглап, чылыглаан. Эрги хоорзаларны шуптузун үндүрген болгаш иштики ашталганы кылган. Элээн каш бажыңнарның подъездилериниң эжиктерин уштуп, оорлаан түңнелинде оларны удур тургузуп кылган. Ол хирезинде-ле оларны оорлап турар таварылгалар ам-даа бар. Мында база чурттакчыларның буруузу бар. Оорлар ол черниң улузу-дур. Өскээртен келген улус ону кайын белен оорлай бээр деп.

Оон аңгыда электри удазыннарын үй-балай кожуп каапканының чылдагаанындан чамдык бажыңнарда энергия хандырылгазы база будалган. Чамдык чурттакчылар электри санакчызы чогундан ай санында 21 мүң рубльди төлеп турар болган. Чаңгыс бажында 5-даа, 10-даа кижи чурттап турар болза дөмей-ле. Ынчангаш ындыг бажыңнарга санакчыларны тургузуп кылгаш, чаргыдаан энергиязын өзүгаар төлээринге хамаарыштыр харысалгалыг ажылдакчыларга Президент даалганы өерген.

Септелге ажылдарын чорударынга шаптык боон турган дыка хөй өөн квартиралларны ажыткаш, оларны бажың чок улуска удур үлеп турар. Республиканың Чазаа хоорайның хөй чурттакчылыг 46 бажыңнарының бүгү одалга системазын кылырынга миллиард-миллиард акшаны чарыгдаан. Оон аңгыда чылыдылга төвүн септеп кылырынга оон-даа хөй түңнүг чарыгдал үнген дээрзин утпас болза эки. Бир эвес республиканың удуртулгазы бо чүүлдерни кылдырып күш четпээн болза, чүү болган турарын чугаалаары берге. Барык 25-30 чыл иштинде хол дээш көрбээн улуг ажылдарны өгезинден катап кылыры дээрге — хедергей улуг нуң төп котельнаязынга кирген. Ында ам бо хүннерде байдал экижээн; суурнуң бүгү бажыңнарынче болгаш албан черлеринче чылыг киргген. Ында хөмүрнүң курлавырын тургускан. Котельная долу күчүзү-биле ажылдап эгелээн.

• • •

Ш. Д. Ооржак Барыын-Хемчик кожуундан келгеш, үр болбайн Чеди-Хөл кожуунну төвү Хову-Аксы суурнуң ажыл-амыдыралы-биле танышкан. Суурнуң уруглар албан черлеринге, школаларга, эмнелгеге, садыг-магазиннерге, чемненилге черлеринге, пекарняга, кожуун чагыргазының бажыңынга чорааш, кыска ужуражылгаларны кылган. Чылыг хандырылгазынга хамаарыштыр алырга, Хову-Аксында байдал эки. Ылаңгыя школаларда, эмнелгеде, садиктерде уруглар аарып-аржывайн турар. Кожуун чагыргазы мооң мурнунда чурталга бажыңы турган эрги бажыңны септээш, кедергей таарымчалыг кылдыр өрээлдеп алган. Ында ажылдан турар специалистер, удуртукчулар колдуунда-ла 20-30 хар аразында аныяк, шимченгир болгаш ажылынга сонуургалдыг кижилер болуп турар.

Кожуун эмнелгезинде чаңгыс четпес чүүл — диш эмчизиниң чогу. Дижин эмнедир дээш улус Кызылче кирип, үе-шакты, акша-төгерикти чарыгдан турар. Школада урглардың дижи аарый бээрге база берге. Ынчангаш кожуунну улуг эмчизи Кызылдан бир специалисти чалап алгаш, аңаа бажыңны тыпкан, ол ам керээ-биле ажылдап эгелей берген.

Хову-аксыжылар чырыктылыг черде чурттап-даа турар болза, телевизорнуң ийиги программазын ам дөрт ай көрбейн турар болду. А ол дээш акшаны херек кырында төлеп-ле турар. Бо талазы-биле кожуунну харылзаа начальниги шимченир ужурлуг. Чүү-даа болу бээрге. Президентиже көрнүр чорукту соксадыр болза эки — эргехүлээлге бар болган соонда, ажылдаар, сүржүр апаар.

Кожуунну садыг-магазиннеринде бараан, аъш-чем бардаа болза, кожуунну хереглекчилер ниитилели акша чоктуң чылдагаанындан берге байдалда келген. Ол талазы-биле садыг ажылдакчылары бо хүннерде чугула айтырыгны шиитпирлеп турар.

Президент Хову-Аксының чылыдылга-энергия төвүнге улуг чугааны кылып, төптүң цехтерин көрген болгаш ол дугайында бодунуң саналын киирип, ажылчыннарны дыңнаан. Коллектив бо хүннерде чылыдылга-энергия тургузар талазы-биле багай эвес ажылдап турарын Президент демдеглээн. Ында ам ийи котел элчип-селчип чылыгны берип турар. Ындыг-даа болза курлавырда котелду септээр дээш чазып каапкан. А ону кылып тургузарынга база-ла хөй түңнүг акша-төгерик, артык кезектер, дерилгелер херек болуп турар. Ол дерилгелериң чамдык кол кезектери Тывада чок болуп турар. Ынчангаш чугула херек артык кезектерни, дерилгелерни баш удур тыптынып, ону курлавырлап албас болза, херек нарын-дыр дээрзин Президент айыткан. Шынап-ла, ол ийи котелдуң кайы-бирээзи хепертен туруптар болза, чаңгыс котел үр ажылдап шыдавас болгаш база-ла Ак-Довурак ышкаш дыка берге, нарын байдал тургустунуп болурунуң үндезини бар. Ынчангаш Тываның Чазааның Баштыны кандыг кезектер, дерилгелер база аңаа чеже акша-төгерик херегил дээрзин дүрген сапаашкынларын кылып, дарый хөделирин специалистерге дааскан. «От-биле ойнаан херээ чок, бисти Ак-Довурак бо талазы-биле шыңгыы өөреткен» — деп, Президент чугаалаашы, ЧЭТ-тиң удуртукчуларынга тодаргай даалгаларны берген.

Виктор КАРА-САЛ.

НИИТИЗИ-БИЛЕ БАГАЙ ЭВЕС

Эрзин кожуунну ажылагыйларында ниитиниң малын кышты хүр ажырар талазы-биле анаа белеткел ажылдары багай эвес. Бо хүннерде ажыл-агыйларда 66700 шээр, 2302 баш мыйыстыг бода мал, чылгы — 3200, теве — 403 баш бар. Ниитизи-биле 166 санныг кыштагга малды кыштадыр: мыйыстыг бода мал кыштаа 26, чылгы 6 хире черде, теве — 3 коданда.

Ажыл-агыйлар бо үеге чедир 7400 тонна мал чемин белеткээн. Ол бо чылгы планының 61 хуузу-дур. Бир башка 2,8 чем единицаазы онаажып турар. Ажыл-агыйларда эрткен чылдан арткан мал чеминиң курлавырларының кезик-чамдыы база бар. Сүт-бараан фермаларында сиген четчир кылдыр дүжүртүнген, ажыл-агыйы бүрүзү сенажты база салган. «Мөрен» совхозтуң бир фермазы Калбак-Хая деп черде кыштаглап турар. Ында төрүүр 50 хире инек, 60 санныг молдурганы Бадарчыларның, Чулаларның өг-бүлелери малдап турар.

Малчыннар өдек-кыштаан кыш удур ыяк белеткеп алганнар, четчир хемчээлдиг сиген коданында дүжүртүнген. Черле ынчаш малчыннарывыс кызымаккай, ишчи улус. Ажыл-ижин, харыысалгазын кончуг эки билип турарлар.

Четпес, багай бир байдал — оран-савазы чаа туттунуп, тургустунуп турар фермада электри чырыының чогу, кудук база чок. Мал суггадынга кончуг бергедежип турар бис. Сыын-Мыйыска туттунган кудукту чүмү-биле оорлап аппарган болгай.

«Нарын» совхозтуң Шолук-Аксы сүт-бараан фермазында 48 саар инек, 70 ажыг бызаа бар. Ында база-ла 4 хире өг-бүле улус мал малдап турар. Кыштаглаашкынга белеткенгениниң ниити байдалы чүгээр деп болур. Ферманың оран-савазының, кажааларының агар септелгезин чоруткан. Саанчылар Вера Седипкова, Наталья Ликтин, Салимаа Шиниң база кадарчы Эренчин Норбу кызымаккай ажылдап турар улус.

Ниитиниң малының чуулдазын 3 катап чоруткан, кыштагларда дезинфекциялы кылган. Малчыннар кыштаглап турар. Ында төрүүр 50 хире инек, 60 санныг молдурганы Бадарчыларның, Чулаларның өг-бүлелери малдап турар.

Малчыннар өдек-кыштаан кыш удур ыяк белеткеп алганнар, четчир хемчээлдиг сиген коданында дүжүртүнген. Черле ынчаш малчыннарывыс кызымаккай, ишчи улус. Ажыл-ижин, харыысалгазын кончуг эки билип турарлар.

Четпес, багай бир байдал — оран-савазы чаа туттунуп, тургустунуп турар фермада электри чырыының чогу, кудук база чок. Мал суггадынга кончуг бергедежип турар бис. Сыын-Мыйыска туттунган кудукту чүмү-биле оорлап аппарган болгай.

«Нарын» совхозтуң Шолук-Аксы сүт-бараан фермазында 48 саар инек, 70 ажыг бызаа бар. Ында база-ла 4 хире өг-бүле улус мал малдап турар. Кыштаглаашкынга белеткенгениниң ниити байдалы чүгээр деп болур. Ферманың оран-савазының, кажааларының агар септелгезин чоруткан. Саанчылар Вера Седипкова, Наталья Ликтин, Салимаа Шиниң база кадарчы Эренчин Норбу кызымаккай ажылдап турар улус.

Ниитиниң малының чуулдазын 3 катап чоруткан, кыштагларда дезинфекциялы кылган. Малчыннар кыштаглап турар. Ында төрүүр 50 хире инек, 60 санныг молдурганы Бадарчыларның, Чулаларның өг-бүлелери малдап турар.

Малчыннар өдек-кыштаан кыш удур ыяк белеткеп алганнар, четчир хемчээлдиг сиген коданында дүжүртүнген. Черле ынчаш малчыннарывыс кызымаккай, ишчи улус. Ажыл-ижин, харыысалгазын кончуг эки билип турарлар.

Четпес, багай бир байдал

Минчеймаа САЛЧАК.

Эрзин кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги.

САГЫЖЫМНЫ САЙМААРАТТЫ

1995 чылдың солуннарын «Шынны» баштадыр чагыдын алдым. Ынчалза-даа почта чедирилгези сагыжымны дүвүредип, саймаратты.

Бистиң Хайыракан суурнуң чону сөөлгү солуннарывысты номчувастаанывыстан бээр он-даа хонук чедип олур. Бир эвес почта чедирилгези бо хевээр турар чүве болза, чагыдып алган солуннарны орта номчуур аргазы чок хире-дир.

Харылзаа шугумунда шак мындыг четпестер хөй санныг номчукчуларга шаптыктап турар болганда, солун чагыдылгаазының дугайында суртаал ажылы канчап чоруттунарыл? Почта чедирилгезин экижидер дизе, чүнү канчалза экил? Бо айтырыгга дорт, шын харыыны дарый тыпкаш, 1995 чылда солуннар, журналдар чагыдылгазынче сагыш салып, почта салбыларынга боттуг дузаны көргүзери күзенчиг.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

ЯПОНИЯДАН ААЛЧЫ

Ол чурттуң Кызыл крестизиниң гуманитарлыг ачыдуза талазы-биле комитединдеи ассистент менеджер Тосиро Учиданы ТР-ниң Чазак Баштыңының социал камгалал талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап хүлээп алган. Хүлээп алышкынга ТР-ниң кадык камгалал сайыды Б. К. Күдерек, Тываның каайлы албанының даргазы, бирги чергениң чөвүлекчизи И. М. Сувандин, ТР-ниң улеттүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы С. С. Григорьев болгаш бистиң республикада Кызыл крест фондузундан төлээлер киришкен.

Хүндүлүг аалчының сорулгазы — Тыва Республиканың чонунга гуманитарлыг дуза чедирер талазы-биле дугуржулга кылыры. Чугаалажыышкынның түңнелинде 2320 харжак түүлеп каап эмни чорудуп бээр болган.

Ол эмнер келир чылдың февраль, март айларда Гамбург — Краснояарск — Абакан маршрут-биле Кызылга чедип кээр.

Хүлээп алышкынның түңнелинде Б. С. Шыырап хүндүлүг аалчының бистиң республикага чедип кээп, буянныг херекти бүдүрер дээнинге өөрүп четтиргенин илереткеш, Тываның чонунуң мурнундан бүгү-ле чүүлдерге чедишкиннерни, бижыг кадыкшылды, аас-кежикти аңаа күзээн.

Бистиң корр.

ЭКИПАЖТЫҢ ХҮНДҮЛҮГ КЕЖИГҮННЕРИ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. (РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизи Олег Сердобольский). Чогаалчы Сергей Михалков болгаш ооң литературлыг маадыры Степа акый «Марат» корабльдиң экипажының хүндүлүг кежигүннери болганнар. Тиилелгенин 50 чыл оюнга тураскааткан «Марат» корабльдиң экипажының 1995 чылдын май 9-та болур байырлыг чыыжынга киржир чалалганы корабльдиң хоочуннар чөвүлелининң мурнундан Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Ленинградты маадырлыы-биле кылган ажылдарының 900 хүннеринде киржикчизи чогаалчы Сергей Михалковка тыыскан.

«Мээң маадырым Степа акый «Марат» корабльге албан-хүлээлгезин эрттирип турганы бүгүдеге биллингир. А оглум Никита болгаш оглумнуң оглу Степа база шериг хереэн Оожум океанга эрттиргеш, чурттуң Шериг-Далай флодунун адын сыкпааннар» — деп бижиктиң хоочун чогаалчы корабльдиң хүндүлел лентеринде арттырып каап. Бо удаада чогаалчы Петербургка болган уругларга чогаадыглар чыындызының ажыдыышкынынга киржип чораан. Бир эвес «Степа акыйны» ылавылаар болза, ол дээрге Москва чурттуг Степан Степанов тур. Ол маадыр чогаалчының оолдары Андрей болгаш Никита оларның ырак мурнунда теруттүнген. Сергей Михалков ооң литературлыг маадыры хеп-хенертен хөлчок сурагжый бээрин кажан-даа бодаваан. Ол чогаалдың ат-алдары алгый бергени «Степа акыйның» авторунга шала хараданчыг-даа болган. Чүге дээрге кедергей бедик сынныг «Степа акый» авторунун уруглар дугайында бижээн дыка хөй эн эки чогаалдарын шала кудуладып, ийиги чергениң боллурупкан. А Степановтуң «Марат» корабльдиң матрозу апарганының кол чылдагааны чүдел дизе, кызыл туктуг Балтий флодунга ол эн улуг корабль болуп турган болгаш дайын чылдарында дыка алдаржын сурагжаан. «Узун кушпугур» («Каланча») деп шолалыг кижиниң бо корабльге чорааны-биле авторнуң күзели буткен чугаажок. Хоочун чогаалчы ол дугайын РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга чугаалап берген.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с достаточной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Бодалдар

КИЖИНИҢ КИЖИЗИГ МӨЗҮЗҮН ҮНЕЛЭЭР

Эрткен тоталитарлыг езучурумнуң чылдарында чонну «ажылчын күш» деп адаар база хамааты кижилерге оларның хамааржыр коллективтериниң аайы-биле «мурнакчы», «тинлекчи» «шалыпчы» дээн ышкаш хөрек демдектерин, бижиктерни тыпсыр, а эн-не шылгараан кижилерге «маадыр» деп атты безин хайырлаптар турган болгай. Ынчан ССРЭ-ниң бүгү ажылчы чонун алызында хаанныг Россияның ажылчын ангызындан укталган ооң салгалы деп турганын билир бис.

Бистиң тыва чонга хамаарыштыр алыр болза, бис хууда мал, чер ажылдыг чораан ораттарның салгалы болгай бис. Ындыг болганда тыва чоннуң хаанныг Россияның ажылчын ангызының салгалы боор барымдаазы черле чок.

Кайы-даа шагда, кандыг-даа ниитилелге ус-шевер, бызанчы, тудугжу даарапакчы, дарган дээш, бүгү-ле ажылчын кижилерни хүндүлээр, үнелээр чораан, ол амгы-даа үеде ындыг. Ынчалза-даа ажылчын кижилер-деп аңгыла, интеллигенция, сагыңгыр-тывынгыр сайгарлыкчылар, бүдүрүлгечилер, арат-фермерлер, спортчулар, культура ажылдакчылары, шериглер дээш, өске-даа бүгү мергежилдериниң кижилери шупту каттышкаш, ниитилел болур болгай. Ынчаарга ниитилел бүгү чондан, бүгү-ле мергежилдернин, өртем-билиглернин, салым-чаяанларның кижилериннен тургустунар чүве болганда, бүгү ниитилелди шуптузун ажылчын чон дээрге канчап тааржырыл? Ындыг янзылыг коммунизм идеязының өге үндезининден эгелеп-ле шынга дүүшпес болуп турары мооң илден-дир.

Амыдыралда шын чаңгыс, демократия чаңгыс чүве болганда, мораль база чаңгыс болур ужурлуг, азы буржуаз мораль, коммунистиг мораль деп ындыг чүве турбас. Чүге дизе чер кырында кижи төрелгенинин медерели чаңгыс болгай.

Амгы үеде кижилерниң каржы-хажагай, сагыш-сеткилге ядыы, аажы-чаныда хөй-хөй четпестерлиг болу бергени, угунда-ла социалистиг ниитилелге кижиниң кижизиг чоруу болур-чогуурубиле үнелеттинмес турганында болуп турар. Чүге дээрге социалистиг лагерьге хамааржып чораан бүгү-ле чоннар ниитилелге кижиниң бүгү талазы-биле кижи кылдыр хевирдеттиниң келирингге азы оон аңаа бут кырынга быжыгып туруп алырынга херектиг, төөгү, философия, психология дээн ышкаш эртемнерни коммунисчи идеологияның аайына дүүштүр өөренип, шиңгээдир аргалыг турган. Ынчаарга амгы сайзыраңгай үениң база ниитилелдиң кижизинге херектиг эртемнерни кижилер шыны-биле өөренмээн турда, оларның моральга хамаарышкан билиглери база-ла херек кырында шын эвес болур апаар. А шак ындыг шын мораль деп чүве чок ниитилелге кижиниң эки сеткилдиг база кижизиг чоруу шыны-биле үнелеттиниң болбас болуру билдингир.

60 чылларның төнчүзүнде мээн ада-ием малчыннап турган. Ынчан бичин-даа турган болзумза ай санында бригада төвүнге малчыннар хуралы болуруп сактыр мен, аңаа социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрер, шылгарааннарны шаңнап-мактаар турган. Хурал соонда малчыннарның шалыңын үлеп эгелээрге, ол орта акшазын алган улус ырак эвесте чадагай машина кырында саткан арагаларны мурнун быдаажып, иткилежип, баскылажып турган садып ап турганын бо-ла чораан утпас мен. Ооң соонда удатпаандала эзирик кижилериниң ыытшимээни, ыры-шоору кежээлеп, чогушкан-кырышкан кижилернин барааны көстүп келир турду. Ол үеде каш саннын арага иппес кижилерни санаваска, барык малчын бүрүзү аалынче «эзеңгизи дынзыг» чанар турган. Ам бодап чоруурумга, ол үе болза — тыва черге чоннуң дигин-биле арагаже кирипкен үези болуп турар-дыр.

Хөөкүй-ле малчыннарның ай дургузунда кара дерин төп, мал соондан кылаштап чораан ажылдап алган каш борбак акшазын ол-ла черинге дедир ажыг водка-биле орнап аар, социалистиг езучурум чогум черле кайы хире «гуманныг» база «ужурчөптүг» ниитилел тургузуу турган-дыр!

Делегейниң хөй-хөй чоннарының амыдыралын культураларын база төөгүлерин он-он чылдар дургузунда чөлбүгүр көрүнчүкке дег кылдыр хажыды көргүзүп чораан шак ол ниитилел тургузуу. бүгү-ле буурап дүшкен ниитилел тургузугларыбиле бир дөмей, шаа кээрге буступ, буурап дүжүп калганын бо хүнде бистер көрүп чор бис. Ынчалза-даа чоннуң амыдыралының хевириндe болгаш угаан-медерелинде социалистиг езу-чурум үеэзинин чаңчылдарындан, идеологиязындан хөй-ле чүве арткан болуп турар база ол моон-даа соңгаар эвээш эвес үеде ындыг болуп артар хире.

Сталинизм үезинде, соолүнде барып социалистиг лагерьге хамаарышкан бүгү-ле чоннарның шын төөгүлери тоореттинген ужурунда, репрессиялар, аш-чут, качыгдал, түргедел улажып эгелээн болза, ооң соонда хрущевчу, брежневчи үе-чадаларда арагалаар, саттынар-хээлиленир, чедипмес-түренги чоруктар социализм чурттарынга амыдыралдың апаа-ла ойчижээ болуп келген. Ол чорук каш оп чылдар дургузунда үргүлчүлээн ужурунда, ниитилелди долузу-биле бүгү-ниити социал база сагыш-сеткил хоозуралынга чедирген болгаш, сөөлүнде барып социалистиг ниитилелдиң бүрүнү-биле буступ, буурап дужеринге чедирген. Ынчангаш кандыг-даа чоннуң шын төөгүзүн төөредирге, ол чоннуң амыдыралы буураар, сандараар дээрзин бистиң боттарывыстың-на чоокку эрткен тоогүвүс көргүскен.

Кижилерни, чонну боттарының төөгүзү кичээндирер ужурлуг. Чүге дизе 20-30 чылдарда бистиң өгбелеривис эмин эрттир хувискаалчааш, чоннуң национал культуразын: үжүк-бижиинден, шажын-чүдүлгезинден эгелээш, идик-хеви, аъш-чеминге чедир далдап кааптарга, ооң соон дарый тыва черге ханныг репрессияларның база массалыг арагалаашкынның чылдары келген болгай. Ынчангаш амгы үеде кижилер эмин эрттир демократчыыр болза, чон бодунуң национал овур-хевирин, будуш-шынарын чидирип болурунуң айыылы база бар. Азы демократия база боду идеологиялыг болгай. Ынчаарга кандыг-даа идеологияның чонга, кижилерге ажыктыг, эки болур талазындан аңгыда, багай, хоралыг талазы база бар болуруп бурунгу үелерде-ле материалист эртемденнер чугаалап каан болгай.

Сөөлгү үелерде социалистиг ниитилелге маадыр дирткен кижилер көвүдеп калган турганын чон билир. Ылаңгыя таптаашкын үелериниң адазы, ССРЭ-ниң Компартиязының чингине секретары турган Л. И. Брежнев суг болза, маадырның алдын сылдыстарын бешти каданын алгаш турган болгай. Мону тоол-домак-тыр дээрден өске, черле түү дээр боор.

Төөгүнү көөрге шылгараңгай дээн шериг баштыңлары полководчуларга Маадыр деп атты чон тыпсын каар турган, Чижээ, XIII векте турган Улуг Моол империя үезинде, бүгү шериг баштыңчыларының аразындан чүгле Субудай — маадыр деп атка четкен чаңгыс кижи ол болун турар. Ынчангаш бир улуг күрүнениң иштинден чүс чылдың дургузунда чүгле чаңгыс кижи маадыр деп атка чедип болур. Амгы чүс чылда, фашистиг Германияны чылча шапкан полководчу маршал Жуков, делегейниң бирги космонавтызы Юрий Гагарин олар — езулуг шын маадыр кижилер ол деп мен бодум хуумда ынчаар санап чоруур мен.

Амгы үеде Тываның дыка хөй школаларында улусчу педагогиканы өөредип эгелээн, Тыва Республиканың национал өөредилге системазын чаартырының концепциязының төлевиледдери база кылдынын турар болгай. Улусчу педагогиканы өөреткери дээрге-ле, ол амгы үениң кижизиниң моральга база долгандыр турар хүрээлелилге хамаарыштыр угаан-медерээшкинин болгаш билиглерин чаартыры болуп турар. Ону амгы үениң байдалы база амыдырал боду-ла негеп келген деп чүвени оваарып каары кымга-даа берге эвес боор.

Амгы үеде чурттуң рынок экономиказынче киргениби-ле, тус черлериниң (регионларының) бот-хандыртынын амыдыраарының принцивинге келир үеде Тывага амыдыралдың чаа инфраструктуразы тургустунуп келир апаар. Сайзыраңгай технологиялыг бүдүрүлге комплекстери (металлургия азы химия комбинаттары дээн чижектиг) келир үеде тыва черге черле туттунар, чүге дизе бис эңме-хаяажок казымал байлактар кырында чурттап орар болгай бис. Ниитилел амыдыралының структуразының чаартынын сайзыраңгайжыыры-биле база тус черге рыноктуң чогумчуп келири-биле деңге, тыва черге тыва чоннуң амыдыралының муп-муп чылларда туруп келген хевири болунун онзагай шынарын чидирбес ужурлуг. Мында мээн тыва чоннуң көшкүн амыдыралының дугайында чугаа кылып орарымны эскерип каары берге эвес боор.

Тыва ниитилел чеже-даа чаартынын, амгы сайзыраңгай технологияның база эртемнин тевии-биле кижилерниң амыдыралының аайы чеже-даа өскерлип турза, азы ниитилелге депшилге чеже-даа бар турза, бистиң өгбелеривис эмин эрттир ыызыгуурувустан артып калган кошкун амыдыралывыс шуут ис чок кылдыр чидип каарын канчап-даа болдурбас ужурлуг бис.

Кандыг-даа чоннуң бодунуң кол өнчүзү бар болур. Чижээ, араб күрүнелерде — нефть, Россияда — газ, Австралияда — хойлар. Ол шупту ол күрүнелерниң кол өнчүлери-дир. Бистиң тыва чоннуң кол өнчүзү дээрге, ол бистиң чеди чүзүн малывыс болгай. Ынчангаш тыва черге кадаттыг мал ажылагыйы кезээ шагда турар ужурлуг деп мээң бодалым ындыг.

Депшилгелиг, сайзыраңгай амыдырал-биле кады келир үеде тыва черге эн-не быжыг дээн ниитилел тургустунун келир ужурлуг. А делегей кырында эн-не быжыг ниитилел дээрге, ол кижиниң кижизиг мөзүзү кажан-кезээде үнелеттиниң турар ниитилел-дир дээр болзумза, улуг-ла часпас боор мен.

Шаандан тура-ла даштыкыдан келген туристер Тываны Швейцарияга дөмейлээр турган болгай. Альны дагларында турар ол күрүне, чүгле бойдус-чурумалыың чаражы-биле эвес, а ниитилелиниң депшилгелиг талазы-биле база делегейде эн-не онзагай күрүне болуп турар. Делегейниң бирги-даа, ийиги-даа дайынларынга Швейцарияның киришээни, ук күрүнеде ниитилелдиң эң сайзыраңгай база быжыг болуп турарынга бадыткал болур.

Тыва Республиканың амгы чаа Конституциязының 3-кү үүлүнде «Тыва Республика күрүнелер болгаш улустар аразының маргылдааларын шиитпирлээринин чепсээ кылдыр күүлелди болгаш дайынны ажыглаарын хүлээп көрбейн турар болгаш ол массалыг узуткаашкынның чепсээнден хостуг зона болуп турар» деп айтып каан. Тыва Республиканың чаа Конституциязында шак ынчаар айытканы, келир үеде тыва черге эн-не гуманныг база быжыг ниитилелдиң тургустунун келириниң магадыллалының үндезини боон болуп. Ынчангаш келир үеде Тыванын чүгле бойдузунун чаражы эвес, а ниитилелиниң депшилгелиг болгаш быжыг чоруу база-ла Швейцарияга дөмей болурун дыка-ла күзээр ийик мен.

Дмитрий ДУРБУЙ.
Кызыл хоорай.

(Гонорарын солунга арттырдым — Автор).

Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш рыноктарга конкуренцияны хөгжүдериниң күрүне программазынга КАПСЫРЫЛГАЛАР

КАПСЫРЫЛГА № 1. Тыва Республиканың экономиказын демонополизастаарының болгаш бараан рыноктарынга конкуренцияны хөгжүдериниң алыс болгаш амгы сорулгаларын боттандырар талазы-биле хемчеглериниң планы.

Ажылдарның утказы, угланыышкыны	Күүседир хуусаазы	Харыысалгадыг күүсекчилер, төлевилел тургузукчулары
1. Экономиканы демонополизастаар, конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле ажылдарын эрге-хоойлу болгаш эртем-методиктиг хандырылгазын ажылдап кылыр		
1.1. ТР-ниң рыноктарынга конкуренция дугайында болгаш тергиидекчи ажыл-чорудулганы кызыгаарлаар дугайында хоойлу төлевилелин белеткээр	1994 ч. IV кв.	РФ-тиң Монополияга удур политика талазы-биле күрүне комитетиниң Тыва девискээр эргелели, ТР-ниң Юстиция яамызы, ТР-ниң Эк. яамызы
1.2 «Тыва Республикада үнелиг саазыннар рыногунуң дугайында» хоойлу төлевилели	1995 ч. I кв.	ТР-ниң Сан яамызы, ТР-ниң Эк. яамызы, ТР-нин Юстиция яамызы
1.3 «Бараанналрның, ажылдарның, ачы-дузаның айыл чок чоруун хандырар, шынарын контрольдаар болгаш оларны сертификастаар талазы-биле дуржулга лабораторияларының (төптериниң) системазын тургузар дугайында» ТР-ниң Президентизиниң Чарлыының төлевилели	1994 ч. IV кв.	Стандартизацияның Тыва төвү, Санэпидхайгаарадлың Тыва төвү, РФ-тиң МУПКК-ның Тыва девискээр эргелели
1.4. «Даштыкы инвесторларга национал чурумну Тыва Республикага доктаадыр дугайында» ТР-ниң Президентизиниң Чарлыының төлевилели	1995 ч. I кв.	ТР-ниң Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылаалаарының яамызы, ТР-ниң Эк. яамызы, РФ-тиң МУПКК-ның Тыва дев. эргелели
1.5. «Шилчиишкиниг үе-чадада Тыва Республикага өртектер политиказының дугайында» ТР-ниң Чазаанның доктаал төлевилели	1994 ч. IV кв.	ТР-ниң Эк. яамызының чанында өртектер эргелели, РФ-тиң МУПКК-ның Тыва дев. эрг., ТР-ниң Сан яамызы
1.6. «Тыва Республиканың девискээринде анаа болгаш чөпшээрээн монополиялар данзызының дугайында» Тыва Республиканың Чазаанын доктаал төлевилели	1995 ч. I кв.	РФ-тин МУПКК-ның Тыва девискээр эргелели, ТР-ниң яамылары, ведомстволары
1.7. Тыва Республикага сайгарлыкчы чорукту деткиир болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң Күрүне программазын ажылдап кылыр	1994 ч. III кв.	ТР-ниң Эк. яамызы, РФ-тиң МУПКК-ның Тыва дев. эргелели, ТР-ниң Сан яамызы
II. Демонополизацияның эң чугула угланыышкыннары кылыр тодаргайлаан ажыл-агый комплекстериниң продукциязының рыноктарынга демонополизацияның болгаш Конкуренция хөгжүдериниң программаларын ажылдап кылыр		
2.1. Садыг, хөй-ниитиниг чемненилгези болгаш амыдырал хандырылгазы	1994 ч. IV кв.	ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга комитеди, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва дев. эргелели, стандартизация төвү, ТР-ниң эт-хөр. күркому
		ТР-ниң Сан яамызы, ТР-ниң Кодээ ажыл-агый яамызы, ТР-ниң ДӘДХЯ-зы, Күрстаттың Тывада республика эргелели
2.2. Транспорт-орук ажыл-агый комплекизи	1994 ч. IV кв.	ТР-ниң Үлетпүр. эн. тр. харылзаа яамызы, ТР-ниң эт-хөр. күркому, РФ-тин МУПКК-зының Тыва эргелели, Тыванын ужар үүл бүдүрүлгези
2.3. Тудуг комплекизи	1994 ч. IV кв.	ТР-ниң Тудуг, арх. яамызы, ТР-ниң Эк. яамызы, Күрстатистиканың Тывада республика эргелели, ТР-ниң эт-хөр. күркому, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва эрг.
2.4. «Харылзаа» деп ажыл-агый комплекизи	1994 ч. IV кв.	ТР-ниң ул. эн. тр. хар. яамызы, ТР-ниң Эк. яамызы, ТР-ниң эт-хөр. күркому, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девискээр эргелели
III. Рыноктарга демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң кол угланыышкыннары кылдыр тодаргайлаваан адырларга экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренцияны хөгжүдериниң программаларын ажылдап кылыр	күштүг порматив актылар ы н г а дүүштүр	ТР-ниң яамылары, ведомстволары болгаш РФ-тиң МУПКК-зының Тыва дев. эрг.
IV. Сан-хөө кредит черлерин демонополизастаарының программазын ажылдап кылыр	1994 ч. IV кв.	ТР-ниң Сан яамызы, ТР-ниң Нац. банкызы, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва дев. эргелели
V. Экономиканы демонополизастаарының болгаш конкуренция хөгжүдериниң кожууннар программаларын ажылдап кылыр		Кожууннарның эрге-чагырга, эргелеп башкарылга органнары, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девискээр эргелели, ТР-ниң Экономика яамызы
VI. Экономика структуразын эде тургузар талазы-биле республиканың, адырларның, кожууннарның программаларын, оон иштинде күрүнеден ангылаарының, хуужударының, демонополизастаарының, конкуренция хөгжүдериниң программалар төлевилелдериниг, экспертизаны чорудар	доктаамал	Конкуренция политиказының талазы биле ведомстволар аразының комиссиязы, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девискээр эргелели
VII. Экономиканы демонополизастаар программаларның хемчээлинге экономиканы демонополизастаар болгаш конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни чорудар	ажылдарның планграфиктеринге дүүштүр	РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девис. эргелелиниң демонополизация талазы биле республика органнары
VIII. Сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери	доктаамал	ТР-ниң Эк. яамызы, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девис. эргелели, ТР-ниң инвестиция комитеди, яамылар, ведомстволар
IX. Ак сеткилдиг эвес адаанналжылганы болдурбас, хереглекчилериниң эргелерин камгалаар сорулга биле бараан рыноктарынга продукцияның эргежок чугула шынар деннелин хандырар ажылларны чорудар	доктаамал	РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девис. эргелели, Санэпидхайгаарал төвү, Стандарт., метрология төвү
X. Күрүне программазының организастыг болгаш кадрлар-биле хандырылгазы		
X. 1. Экономиканы демонополизастаарының монополиялга удур политиказының талазы-биле болгаш кадрларны өөредириниң база билиин дагын бедилериниң системазының янзы-бүрү деннелдерге базалары кылдыр ажылдарынга, конкуренцияны хөгжүдериге специализастаан өөредилге курстарының программаларын белеткээр	1994-1995 ч. ч.	ТР-ниң эртем болгаш өөредилге черлериниң күркому, РФ-тиң МУПКК-зының Тыва девис. эргелели, ТР-ниң Өөредилге яамызы, башкылар билиин бедидер институт
X. 2. Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының, организацияларының будүрүлгелериниг ажылдакчыларын-биле консультация-информастыг семинарларны эрттирер.	доктаамал	РФ-тиг МУПКК-зының Тыва девискээр эргелели
XI. Күрүне программазының информастыг болгаш техниктиг хандырылгазы	1994 ч.	ТР-ниң Эк. яамызы, РФ-тиг МУПКК-зының Тыва дев. эргелели, ТР-ниг Эт-хөреңги күркому, Стандарт. төвү, ТР-ниг садыг амыдырал ханд. комитеди, Күрстатистиканың Тывада республика эргелели, ТР-ниг Сан яамызы, ТР-ниг Национал банкызы
XI. 1. Бараан, сан-хөө рыноктарын хайгаараар, контрольдаарының таарыштырарының информастыг чангыс аай күрүне системазын ажылдап кылыр болгаш республика, кожууннар деннелинге шингээлин алыр		
XII. Күрүне программазының боттаныышкынына контроль	доктаамал	ТР-ниг конкуренция политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы

КАПСЫРЫЛГА № 2. Күш-ажыл рыногунга ажыл чоктарның адаанналжылга аргазын хандырар талазы-биле хемчеглер

Хемчеглер	күүседир хуусаазы	күүсекчилери
1. Кыска хуусаалыг курстарга болгаш ажыл чок аныяктарны ажылга тургузар албан черн-биле кереэлиг өөредилге черлерин дамчыштыр дагын билиг бедилерин болганг өөредирин организастаар.	ажылчын олуттарын өөредилге-будүрүлгелери хевирлиг кылдыр тургузар үеде оларга сан-хөө деткимчезин көргүзер.	
2. Эге болгаш ортумак профессионал өөредилгениң ниити билиг бээр албан черлери немелде өөредилге болгаш	3. Доозунчуларын адаанналжыр аргазын бедилер, профессиялар рынокунда тургустунган байдалга өөренип көрбүшаан, өөредилге планнарынга чогуур эдилгелерни киирер сорулга-биле республиканың өөредилге черлеринде кадрлар белеткелиниң байдалын үргүлчү анализтеп коор.	

ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ БОЛГАШ АЖЫЛГА ПЛАНЫ

Хемчеглер	күүседир хуусаазы	күүсекчилери
1. Социал камгалалды опаа хереглеп турар, чоннуң болүктериге (инвалидтер, школа назыны четпээн азы инвалид уругларын кижизиндин турар хөрөөженнер, назы четпээн үнтен хой ажы-телдуг ада-иелер, аныяктар, хосталгазын казытканнар турар черлерден хосталтырган кижилер, чурттун бир девискээринден өскеринче деазын кешкеннер) деткимчени доктаадырының хемчээлинге кириштир оларны ажылга тургузарынга илигни бээр.	1994-1995 чылдар дургузунда	ТР-ниң Күш-ажыл, чоннуу ажылга тургузар яамызы, ТР-ниң Чоннуң социал камгалал яамызы хоорайның база кожууннарның чоннуу ажылга тургузар албан черлери ажыл берикчилери-биле кады күүседир
2. Ажыл чок болганы дээш пособие албайн турар (стипендия база албайн доктаамал ажылдаар черни тыпшаанларга) хөй-ниитиниг ажылдарын организастаар	1994 чыл дургузунда	Хоорайдар кожууннар чагыргалары, ажыл берикчилери, чоннуу ажылга тургузар албан черлери
3. Чоннуу ажылга тургузарының күрүне фондузунуң күселиг-биле ажылдаар черлерни немей тургузар	1994 чыл дургузунда	чоннуу ажылга тургузар албан черлери, ТР-ниң Эт-хөреңги күркому
4. Чоннуң амыдырал хандырылгазының орулгазы чок будүрүлгелерин таралын дужүрерде, хаалгыг аукционнарга оларны бар өртектери-биле садар азы инвалидтерге ажылдаар черлер немей тургузар кылдыр оларның ниитилелдериниг халас бээр	1994 чыл — 95 ч. ч. дург.	ТР-ниң Эт-хөреңги күркому

КАПСЫРЫЛГА № 3. Бижыг тургузуглуг бараан рыногунга демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң сорулгаларының чаңгыс аай даңзызы

Бижыг тургузуглуг бараан рыногунга демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң сорулгаларының чаңгыс аай даңзызын адырларның болгаш кожууннарның экономика демонополизастаар база конкуренция хөгжүдер программаларын чогаадып тургузарынга ажыглаар. Ук даңзы болза хамаарышкан рынокту анализтеп көргеннинге, демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң Күрүне программазының негелделеринге үндезилеттинген турар ужурлуг, ынчаарга бараанналрның тодаргай рыногунда конкуренцияны (адаанналжылганы) хөгжүдеринге байдалдарны тургузар сорулганы шаптырлээринче угланган болур.

I. БАРААН РЫНОГУНДА АДААННАЖЫЛГАНЫҢ БАР БОЛУП ТУРАРЫНЫҢ НИИТИ ДЕМДЕКТЕРИ

1. Шырак хөреңгилиг болгаш организас талазы-биле хамаарышпас бараан берикчилери оларның аразынга адаанналжылга тургустуларынга четчир бараанналрлыг болур ужурлуг. Бараан будүрүкчүлери азы чаңгыс хевириниң бараанының садыгжызы бараанналрның хамаарышпас берикчилери болур. Ынчаарга оларның ажылдаарынга негелделер: өртектерни болгаш бараан бээриниң хемчээлдерин доктаадырының хостууп кызыгаарлаар берикчилер болгаш будүрүкчүлер аразынга дорт дугуржулга турып болбас. Адаанналжылга байдалын тургузарынга рынокка четчир санныг берикчилериниң хемчээли бараанналрның хевириндеп, хереглекчиниң байдалындап, хереглелдің деннелиндеп хамааржыр. Ынчангаш адаанналжылга байдалын тургузарының сорулгазы бараан бүрүзүнге хамаарыштыр бодунуң таарыштырын боттандырар онзагай механизмин тургузарын негеп турар.

2. Шырак хөреңгилиг болгаш организас талазы-биле хамаарышпас садын алыкчылар рынокка киржир болгаш оларның аразынга адаанналжылга байдалын тургузарынга ындыг садын алыкчыларның саны четчир болур ужурлуг. ынчаарга хереглекчилериниг төлеп шыдаар шинээзиниг чамдык деннели база хары угда тургустунган турар ужурлуг. Хамаарышпас садын алыкчылар болза кайы-бир бараанны шуут садын алыр азы ону саарылдырарынга харылзаштырыкчылар болгап туруп болур. Харылзаштырыкчылар херек кырында хамаарышпас болур төлээде, бодунуң бараанналрын хамаарылга чокка база шыдалдыг байдал-биле хамаарышпас хереглекчилерге саткан турары эргежок чугула. Садын алыкчыларның рынокка адаанналжылга байдалын тургузарынга четчир саны — бараанның хевириндеп, оон хереглекчизиниг характеринден болгаш хереглелдің деннелиндеп хамааржыр.

3. Көрдүнген рынокка ажыктыг адаанналжылганы хандырарынга будүрүлгелериниң экономиктиг хемчээлдери деңнештирилгелиг болур ужурлуг. **Тайылбыр:** рынокка адаанналжыр будүрүлгелериниң экономиктиг хемчээлдери будүрүлге чарыгдалдарындан, хереглелдің деннелиндеп, рыноктуң географтыг болгаш бараан кызыгаарларындан хамааржыр болгаш капиталдың чылла саарылгазы-биле болгаш бараанналрны будүрген азы чорудуп берген хемчээли-биле тодаргайлаттынар.

4. Рынокка адаанналжылга байдалының тургустунарын чиг этти, материалдарны, четчелээр кылыгларны, капиталды, күш-ажыл курлавырларын, технологияларны, рынок харылзааларын чарлап мелээлээриниң аргазын алырынга моондактаашкынның чогу-биле, рынокка девискээр, эргехоойлу, эт-хөренги болгаш экономиктиг өске-даа шаптараазынларның рынокка киржилгеге хамаарыштыр туруп болбазы-биле хандыртынар ужурлуг.

5. Адаанналжылгалыг рынок болза берикчилериниг болгаш хереглекчилериниг хамаарышпас экономиктиг байдалы-биле тодаргайлаттынар (сүлчээлежилгениг болгаш дорт дугуржулгаларның чок болуру-биле тодаргайлаттынар).

II. АДААННАЖЫЛГАЛЫГ БАРААН РЫНОГУНГА ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛДЫ ТОДАРГАЙЛААР КӨРГҮЗҮГЛЕРГЕ НЕГЕЛДЕЛЕР

(**Тайылбыр:** ол негелделерни демонополизация дугайында болгаш бижыг туруштуг рыноктарны демонополизастаар аргаларын шилип алыр дугайында шиитпирлерни хүлээп алырының чорудулгазынга угланыышкыннар тодаргайлаар. Тодаргай рыноктар адаанналжылганы (конкуренцияны) хөгжүдериниң хуузунда боттарының негелделерин айтыр апаар).

6. Хамаарышкан бараан рыногунга берикчилериниг ниити саны конкуренцияның негелделеринге дүүшкен турар ужурлуг. Адаанналжылга байдалының тургустунарынга эргежок чугула берикчилериниг бетики саны продукцияның характеристиказындап, рынокту хемчээлиндеп, өске-даа көргүзүглерден хамааржыр. Берикчилериниг саны рынокка нормазынга четпес болза, оларның санын көвүдедир талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

7. Ажыктыг адаанналжылганы хандырар, тергиидекчи байдалды соора ажыглаарын болдурбас төлээде, ол рынокка чорудуп бээр хемчээлдериниг талазы-биле бараанналрның боду деңнештирилгелиг болур ужурлуг. Бо негелде болза структураны өскертириниг үезинде рыноктарга хамаарышпас, чижээ, будүрүлгени организастаарының азы технологияны сайзыраңгайытканының түңнелинде чаа продукцияны чорудуп бергениниг азы бараанналр чорудуп бээриниг хемчээлин калбарткаңының ачызында өскерилгелер үезинде.

III. БАРААН РЫНОГУНГА ДЕМОНОПОЛИЗАЦИЯНЫҢ БОЛГАШ КОНКУРЕНЦИЯНЫ ХӨГЖҮДЕРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫНЫҢ ЧАҢГЫС ААЙ ДАҢЗЫЗЫ

8. Бараан рыногунга демонополизация болгаш конкуренция хөгжүдер сорулгаларның чаңгыс аай даңзызынга дараазында үүлдер кирер:

а) көрдүнүп турар рынокка аргаларны болгаш адаанналжылга байдалының экономиктиг ажыктыын хандырарын барымдаалавышаан, оон иштинде продукцияны киирип алырының аргазы-биле анаа монополияларның составынга хамаарыштыр хереглел саналдарын тургузары. Анаа монополияларны хоойлуга дүүштүр ажыл-чорудулганың хайгааралының, контролюнуң, таарыштырарының системазынга киирери;

б) чугула бараанналрны болгаш тур монополияларын бараан рыноктарынга демонополизацияның, конкуренция хөгжүдериниң үе-чадаларын продукция хереглелиниг хемчээлдерин база структуразын анализтээриниг чугулазының талазы-биле деннелдерни (болүктерни) хуваарынга үндезилээш, республика болгаш кожууннар деннелдеринге тодаргайлаары;

в) демонополизацияның болгаш конкуренция хөгжүдериниң хамаарышкан үе-чадазының чугула кылдыр көрдүнген бараанналрынга хамаарышкан барааннар рыноктарының географтыг-кызыгаарларын тодаргайлаары;

г) бараан рыноктарының херек кырында структуразын, тускайлаан бараан рыноктарында болгаш оларның демдеглеттинген базаларында экономиктиг байдалда тодаргайлаан көргүзүглерни үнелеп көорү. Ол ажылды бараан рыногун таарыштырарының, ону демонополизастаарының, адаа конкуренцияны хөгжүдериниг медээ-тайылбырлыг системазының дузазы-биле чорудар. Бараан рыногунуң херек кырында структуразын болгаш ында экономиктиг байдалды тодаргайлаан көргүзүглерни үргүлүү чарлап парлаар ужурлуг. Бараан рыногунуң херек кырында структуразын болгаш ында экономиктиг байдалды анализтеп көрген түңнелдерин өзугаар көрдүнүп турар бараан рыногунга берикчилериниг нормативтиг санын шилип алырын боттандырар болгаш бараанның ол рыногунга бараан берикчилериниг саны четчириниг дугайында азы оларның санын көвүдедириниг, эргежок чугулазының дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Бараанның көрдүнүп турар рыногунга бараан берикчизи кылдыр күүсекчи эрге-чагырганың хамаарышкан органынга бүрүткеткен азы ук рынокка продукция чорудуп бээринге чөпшээрелиг ажыл-агый субъектизин киириштирип болур, ынчаарга ажыл-агыйның өске субъектизин демги субъектиниг ол рынокче чорудуп бериш турар продукциязын болгаш эт-хөреңгизин хынавас негелде хандыртынган турар ужурлуг. Ол үүлдерни бир эвес хынай бээр болза, ийи ол субъектинги бараан рыногунда чаңгыс берикчи кылдыр саналаар апаар. Көрдүнүп турар бараан рыногунга ажыдап турар субъектилериниг тергиидээшкини бар азы чогунуң дугайында шиитпирни хүлээп алыр, ынчаарга ол рынокту структуразын өскертир талазы-биле хемчеглерни чорударының эргежок чугулазының (азы эргежок чугула ындыг байдалдың чогунуң) дугайында шиитпирни база хүлээп алыр;

д) хамаарышкан адырны азы кожуунуң бараан рыноктарын демонополизастаарының үе-чадазының адаккы сорулгаларының даңзызын тургузар, ынчаарга оон составын болгаш утка-шынарын адаанналжылгага ол рыноктарның тергиидээшкиниг структуразын-өскертириниг идиг бээриниң эргежок чугулазы-биле тодаргайлаттынар;

е) тускайлаан көрдүнген бараан рыноктарынга демонополизация болгаш конкуренцияны хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр, ук хемчеглер үе-чада талазы-биле дугуруштунган турар болгаш дараазында үүлдерни аңаа айтып киирер:

— даштыкы чурттардан азы өске-даа девискээрлерден продукцияны киирип алырының аргазы биле берикчилериниг санын болгаш продукция бээриниң хемчээлин көвүдедир;

— рынокка киржириниг моондактаашкының эвээжедир;

— бараан солчурунга девискээрлер аразының моондактаашкының чайладыр;

— бот-тускайлаң будүрүлгени хуужудар болгаш оларның каттыжыышкыннарындан ол будүрүлгелерни ангылаар;

— ажылдан турар будүрүлгелериниг структура базаларынга юридиктиг эргелиг-биле тургузар, кол будүрүлгени ынчаарда хевээр арттырар болгаш ол продукцияга хереглел бар болур ужурлуг;

— сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер болгаш биче будүрүлгелерни тургузар, ол будүрүлгелериниг чедир кылган продукциязы-биле рыноктарны долдур хандырар азы технологтуг чаартылгалар талазы-биле адаанналжылга байдалын тургузар;

— тергиидекчи будүрүлгелериниг продукциязын адаанналжылга рыноктарынга, оон иштинде даштыкының рыноктарынга сайгарарының рынок системазынга киирер;

— садыглажыышкыннарны, аукционнарны организастаарының аргазы-биле продукцияны сайгарар;

— өске девискээрлерде барааннар өртектериниг дугайында садын алыкчыларга калбаа-биле чарлап дыңнадыр.

КАПСЫРЫЛГА № 4. Бараан рыногунга берикчилериниг санын көвүдедириниг ниити арга-методтары

Бараан рыногунга берикчилериниг санын көвүдедириниг ниити методтары	Бараан рыногунга берикчилериниг санын көвүдедир арга-методтарны ажыглаарының негелделери
1. Бот-боттарын солуур бараанналрны өске девискээрлерден, чоок болгаш ырак даштыкы чурттардан эккеп киирери	Иштики рынокка бараанналрның чедишпеези азы бедик хереглелдиг, адаанналжылганың дудуу болуп турары. Бараанналрны киирериниг каайлы моондаанның чавызы. Даштыкыдан бараан киирериниң порматив-эрге-хоойлу, экономиктиг, информастыг хандырылгазының бар болуру.
2. Бот-боттарын солчуур продукцияны кылып үндүрүп турар будүрүлгелер каттыжыышкыннарындан бот-тускайлаң ажылдаар субъектилерни ангылаар	Будүрүлгелерни технология, организас азы девискээр талазы-биле ангылаарының аргазының бар болуру. Будүрүлгелер ажыл-чорудулгазын бараанналрны специализастаарының хемчээлинге ангылаарының аргазы бар турда. Ындыг ангылаашкын конкуренция хөгжүдериниг идигни бээр болза. Курлавырларны, чээлилерни алырының саарылга рыноктарынга киржириниг порматив эрге-хоойлу, экономиктиг, информастыг хандырылгазы бар турда.
3. Бот-боттарын солушпас продукцияны кылып үндүрүп турар будүрүлге каттыжыышкыннарындан бот-тускайлаң ажылдаар субъектилерни ангылаар, хуужудулга чорудулгазында күш-ажылчы коллективтиг инициативазын өзугаар азы ажыл-агый субъектилерин албан-биле ангылаарының аргазы-биле тус-тус участоктарны, цехтерни ангылаар	Продукцияны садын алыр аргалыг хереглелдің бар болуру. Селективтиг экономика политиказын чорударда (үндүрүг чиигелделери, немей акша беришкиннери болгаш биче будүрүлгелер тургустунар үеде чиигелделиг чээлилер) боттандырар. Бараанналрны дашкаартан киирип алырының порматив-эрге-хоойлу, экономиктиг, информастыг хандырылгазының, курлавырларны, оон иштинде чээлилерни алыр, сайгарылга рыноктарынга киржир арганың бар болуру.
4. Экономиканы демонополизастаар болгаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың рынокларынга конкуренцияны хөгжүдер политиканың эң чугула сорулгаларынга дүүштүр рыноктарны демонополизастаар сорулга-биле сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер	Чаа тудугунуң аргазы-биле адаанналжылгалыг будүрүлгелерни тургузар
5. Чаа тудугунуң аргазы-биле адаанналжылгалыг будүрүлгелерни тургузар	Чаа тудугну кылыры экономика талазы-биле ажыктыг болур таварылгада, будүрүлге курлавырлары, чээли берикчилери бар турда. Бир эвес будүрүлге бодунуң продукциязын сайгарын шыдавас болза. Хереглел чүүлдери чедишпес азы хереглел бедик турда, рыноктарга адаанналжылга четпес болгаш таварылгада. Бараанналрны болгаш продукцияны киирип алырынга каайлы моондактаашкыннары бедик болганда, селективтиг политиканы (үндүрүг чиигелделери, немей акша беришкиннери, чорудуп бээр үеде чиигелделиг чээлилер) чорудар байлалдар бар турда. Бараанналр киирип алырының порматив-эрге-хоойлу, экономиктиг, информастыг хандырылга бар турда.
6. Диверсификация (будүрүлге угланыышкының өскертири) болгаш конверсия	Хереглел чүүлдери чедишпес азы хереглел бедик болу бергенде, рыноктарга адаанналжылга четпес болгаш таварылгада. Бараанналрны болгаш продукцияны киирип алырынга каайлы моондактаашкыннары бедик болганда, селективтиг политиканы (үндүрүг чиигелделери, немей акша беришкиннери, чорудуп бээр үеде чиигелделиг чээлилер) чорудар байлалдар бар турда. Бараанналр киирип алырының порматив-эрге-хоойлу, экономиктиг, информастыг хандырылга бар турда.
7. Ажыл-агый субъектилериниг рынокка, оон иштинде делегей рыногунга киржириниг эрге-хоойлу, организастыг болгаш экономиктиг моондактаашкыннарны эвээжедир	
8. Күрүне план-чагыын ажык хевир-биле (конкурстар, аукционнар) сайгарарының аргазы-биле социал-ужур-дузалыг улус ажыл-агый хереглелиниг болгаш будүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияны, бараанналрны чорудуп бээри (будүрери)	

(Уланчызы ноябрь 18-те үнер).

Республика эмнелгелеринде

КИЖИЗИДИЛГЕ ӨГ-БҮЛЕДЕН ЭГЕЛЭЭР

Республиканың туберкулезка удур диспансеринде азы «фтизиатрия» каттыжыышкынында (директору К. Н. Цой) чеди салбыр бар. Оларның бирээзиниң удуртукчузу—уруглар салбырының эргелекчизи, медицина эртемнериниң кандидады А. Г. Матракшин улуг-биче кижилер-биле чугаалажып билир, биче сеткилдиг, бөдүүн, чугаакыр, ажылынга бердинген, аныяк эмчи. Бо эмнелгеде барык бежен чыгам кижи, эмчилер, эмчи сестралары, санитаркалар, поварлар аарыг уругларның кадыкшылы дээш билиин, күжүн харам чокка, оларның ада-иезин солуп, эриг сеткилин сөцнеп турарлар.

Амгы үеде бистиң салбырывыста бежен беш аарыг уруг эмнедип чыдар. Оларны хүнде беш катап амданныг, хоолулуг чем-биле чемгерип турар. Эмнелге кедер хеп болгаш ойнаарактар-биле чегей. Үе эки турар шагда, квартал санында ойнаарактар садар акшаны үндүрүп турган. Үениң маңы-биле идик-хепдаа болза, өөүн чидирип, элеп, самдарарып, ойнаарактар үрелгилеп калган. Рынок үези чүве болганда, шупту чүвеге акша херек апарганда, кайда-даа хандырылга хирелиг болу берген. Ажылдаан акша-шалыңызы бистың дыка озалдап ап турар бис.

Эмнелгеде чыдып эмнедип турар школа назылыг уругларның өредилгезин үспес дээш, эртемнерге чиигеткен программа-биле кичээлдерни класс аайы-биле эрттирип турар. Мен ында ажылдап турар башкы кижи болганымда, кижизидилгеге хамаарышкан, ада-ие болгаш уруглар дугайында чугааны бо удаада кылыксаап мен.

Бистиң эмнелге уругларның өске эмнелге, албан черлериндеи онзагай байдалыбиле ылгалыг турар. Чүл дизе өкпези аарыг уруглар ук аарыгның янзы-бүрү, аарчиик хевирлериниң аайы-биле он, он ийи ай азы бүдүн чартык чыл чедир суг, узун хуусаалыг эмпээшкин курузун эртип, эмнелгеге чыдып кээрлер.

Туберкулез — социал аарыг. Салгал дамчып, оон бистиң республикада бүдүн-бүдүн өг-бүле кежигүннери безин аарыг турары чажыт эвес. Хөй кезиинде-ле амыдыралы чегей, чединмес өг-бүлелерлиг кижилеривис, арагачылар болгаш херек үүлгедип каап, үүлезин тепниг херим артынга эрттиргеи кижилер кончуг хөйү-биле аарыг турар. Бистиң эмнелгеде үндезин чоннуң уруглары колдан, оларның аразында өске националыг ийи чаңгыс уруглар таваржыры ховар болур. Бо аарыгны үндезин чоннуң аарыы деп турарында утка-ла бар. Долтандыр көрүп көрээлицер даан: каш-ла санныг тыва чонувуста чединмес, түренги амыдыралдыг өг-бүлелер, хоорай, суур бүгүдезинде арагачылар болгаш кем-херек кылган кижилер кайы хөй. Оон муңгаранчыг чүве чок. Кижилериниң сагыш-сеткилин улуг хоозураашкын хөме, алы берген чүве бе. Бүү-ле болуп турар багай, коргунчуг болуушкуннарга пат-ла чаңчыгып, ону көрүп, дыннап, шуут-ла шоюгуп калган хире бис. Шак мындыг берге байдалдан четпес-дудуу, угааны четпес уругларның төрүттүнүп, аарыг турары төп болбайн канчаар.

Аарыгны чүгле эм күжүбиле эвес, сагыш-сеткил арыглаашкыны болур өредилге-кижизидилгелиг ажылдарның дузазы-биле база дүрген сегидип турар дизимзе хөөредиг чок. Эки сөстүң күжү кижиге эм-тан, чаңгыс-ла багай сөс улуг хораны чедирип болур болгай.

Ураң сөс, оюн-баштак, катыы-хөг кижинин кадыкшылынга улуг салдарны чедирип турар. Уруглар-биле харылажырының кол чепсээ—сөс. Уруглар-биле чугаалажып, оларның айтырыгларынга, дилеглеринге харыылап тура, сөстү оваарымчалыг ажыглаар болзувусса эки.

Бо эмнелгеде кожуун бүрүзүнден келген уруглар кадыкшылын эжижидип алыры-биле чыдып эмнедип турар. Оларның ада-иези кымнарыл, үүнү кылып турарыл. өг-бүледе байдалы кандыгыл дээн чижектиг айтырыгларга анализ-харыысы уруглар-биле тус-туста бот-тускайлаң ажык чугааны кылып турган билип ап турар бис. Уругларның чугаазындан алырга, оларның хөй кезии оскүс-чавыс. Соңгу адалыг азы келиг болуру, ада-иезин арагалаар кижилер дээрзи билдиппер. Чаңгыс өг-бүледеп ийи, үш-даа уруг бисте эмнедип чыдар.

Бичии кижилер чүве мөгелевес, көрген, билген чүвезин кандыг-даа сезиг чок төө каптарлар. Өг-бүлезинге чүнү көргенин, ада-иезиниң аразында хамаарылгазын шуут-ла өттүнүп ойнай-даа бээрлер. Бичии кижилерниң психиказынга улуг кижилерниң, ылаңгыя ада-иениң аажы-чаңы, боттарын канчаар ап чорууру таңмаланып артып каар. Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү база ындыг болур деп өттүр-ле сөглээн.

Аарыгны эмнээринге чүгле күштүг эмнер, шырак эмчилер, солун оюн-тоглаа эвес, ада-иениң, чоок кижилериниң аарыг ажы-төлүнге кичээнгейлиг, ынакшылы база кончуг хамаарылгалыг, оларның дүрген сегип үнеринге салдарлыг. Эмнелгеде чыдар уругларынга ада-ие кээп, эмчизи, башкыларыбиле ужуражып, уруунуң байдалын сонуургап турарлар. Ол келирде хол куруг келбес, уруунуң азы оглунуң сеткилин өөртүр бир-ле чүвени эккеп бээрлер. Уругларның манаар-даа чүвези ол. Ада-иениң уругларынга кээри — аарыг уругларга улуг байырлал. Ынчан уруглар аажок өөрүүр, каш хонук дургузунда ада-иезин мактап шаг-ла боорлар. Бир эвес ойнаарак белекке алган болза, ону хөлчок кампаар, өөрү-биле кады ойнаар. А бир эвес чем аймаа болган болза, үлежип чиир. Ада-иези доктаамал кээп турар уругларны көөрге безин сагыш-сеткилин чиик, сергек, үр болбайн сегип, кадыкшылын быжыктырып алгаш, эмнелгеден үндүр бижидип аар-лар.

Ынчалза-даа шупту ада-ие сагыш ышкаш эвес-тир ийин. Чамдык ада-иелер уругларын эккеп чыттырын кааш, эмнелге хериминден үнгөн олчаап сураг баар. Аарыг уруунуң байдалы кандыгыл деп сонуургап безин келбеске кижи кайгаар. Улузу келбеске, уруг кылыктаныр, муңгараар, өөрүнүң аразынче кириксевес, ояктарлыр, аажызында ужур-төп билдинметтээр, ыглап-сыктаар. Оон уламындан база бир өске аарыгдап бо-ла аарый бээр. Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле сегиир деп чүве ол-дур ийин. Ындыг уруглар эмнелгеге дыка үр чыдып кээр. Чамдык ада-иелер уругларның дүште удуур шагында кирип кээрлер. Эмнелгениң көскү кылдыр бижээш, азын каап дүрүмүп, чурумуп кым-даа сагыыр, аңаа чагыртыр ужурлуг. Ол да, бодумнуң чогаадыкчы ажылымда четпестерни силерге илередип көрейн. Ю. Кюнзегештиң сөзүнге 1974 чылда бижээним «Азас хөлүм» деп ырыда мындыг одуругларны билир боор силер.

Дээр өөнүг далай дег Азас
хөлүм
Аттынган кавай дег дески
чайгап
Айтызаан чалгыынга чүрээм
таалады
Чалгыды, чайнады,
чаражын, магалыын.

Бирги одуругда дээр деп сөстү аялга-биле кыскаладып адааргa дер өөнүг апарган, ону сөөлүнде нотаны узадыр адап ырлаар кылдыр эткен мен, ынчалза-даа бо ырны билир ыраажылар кыскаладыр адап ырлааргa, бодум дыннаан ам-даа эпчоксунар чордум. Бо чижек кылдыр бердинген ийи ырларны көрүнер даан, келээ удур-дедир сөс талазы-биле четпестерлиг боор турар. Маңаа хамаарыштыр хөй-ле авторларның ырларында четпестер хөй. База каш чижектер. 1. Сөзү К. Мунзуктуу, аялгазы Р. Кенденбильдин «Кады чор сеп. авай» («Аян тудаал», арын 21). «Ырак, чооктан ырлап адаары «чоктан» менден калбас...» 2. Сөзү С. Сүрүң-оолдуң аялгазы Р. Кенденбильдин «Сылдыс» («Аян тудаал», арын 25) «Дорткү куплетте «Дээрден (дерден) дүшкен сылдыс дозуп...» 3. Сөзү болгаш аялгазы А. Иомужаптыы «Бүрен-Аксы», «Кадыр (каадыр) даглар, кажааландыр (каажааландыр)».

«Хову-Аксы» дээн ышкаш конкурстарга аныяк ыраажыларның күүселдезиниң барык алдан хуузу ырларның сөстери аялгазы-биле дүүшпес, аялгалары тыва аяндан үнген, күүселде үезинде сөс-домаа билдинмес болгаш, эки шанналдыг черлерже кирбези ышда деп болаар мен. Оон ыңай шүлүкчүлерниң бижиттинген сөстерин ийи үзүп, азы ийи аңгы сөстү чаңгыс сөс кылдыр адап ырлап турарывыс чаржынчыг. А. Мартай-оолдуң «Чаашкын соонда» деп ырызында «Чаашкын соонда чараш бойдус-биле кады маа» деп одуругда ырлап турары аялга аайы-биле «чаашкын соондаа чараш «бойдусбилекадымаа» болуп турар. Ону дыннаарга, көңгүс утка чок дынналыр, автор бо талазы-биле гүдүп, оожургадып болур. А чүвени угаап билир, элээди уругларның хомудаан сеткилин оожургадыры парын. Оларның ыы-сыызын, муңгаралын бо кижи безин чиик эрттирип шыдавас. Аал-чуртундан улузунуң келбейн турарын азы мегелеп кааның улуг хомудал-биле чугаалап турарлар. Бир катап класска ава дугайында ыры ырлажып турувуста бир элээди уруг ишкирнип ыглай берген:

— Авамны сактып тур мен, башкы — дээрге, бо кижиге безин бергези кончуг апаар чораан. Уругларның муңгаралын часкарып, адапе орнун солуп, оларның өөрүшкүзүн, муңгаралын деңге үлежир апаар сен.

Бо хоорайда төрелдерлиг чамдык уруглар оларның телефонунун дугаарын билир болгаш оларже долган, ада-иезин айтырып, оларны дамчыштыр улузунуң келирин кандыг-бир арга-биле дыңнадырын дилеп суг орарлар. Ол төрелдери уругнуң эмнелгезинге чедип, анаа ужуражырын аазаан хирезинде, база-ла сураг баарлар.

Хүндүлүг ада-ие, төрелдер! Уругларыңарны манатпайн, ыпда-хаая-даа бол кээп каап, уруг-дарыңар чаш чүрээн ыстатпайн көрүңер.

Уругларынга ужуражып келгенде, эмчиниң шөлээчөпшээрели чокка, уруун ыыт-даап чок «оорлап» аппаарлар база турар. Чок болза ындыг-мындыг деп ээрежип тургаш, аалынче алгаш баргаш, хуусаазын эрттир, харын-даа ай чедир бажыңынга тудуп-тудуп, дедир эккээр. Уруум азы оглум аарыг турар кижи болгай деп та чүге бодавас чүве. Уругнуң эмнедип турар курузу ара үстүр, үр келбес болза, эмнелгеден үндүр бижиир. Ону черле бодавастар-дыр. Бажыңынга уруг сегий бээр эвес. Аарыг катап каданнап кээрге, дөмей-ле биске эккээр апаар. Ынчан уругга дыка берге үе-чада катап эгелээр. Эмнээшкинни база катап эгезинден эгелээр. Чүвени билир улуг кижилер черле угаан-сарыылдыг болуп көрзе. Эмнелге дээрге дыштанылга чери, эм дээрге соруп чиптер үзүм-чигир эвестир дээрзин угааза. Аарыг ажы-төлүнге мындыг соок хамаарылгалыг боорга хомуданчыг-дыр.

Бүдүн чартык чыл чедир эмнелгеге чыдып эмнедип келген, кадыкшыл байдалы экижээн бир элээди уругну эмнелгеден үндүр бижиир дээрге, оорүүр туржук, муңгараар болган:

— Чанар хөннүм чогул, башкы. Сонгу ачам менээ хөпнү чок кижи, чаңчаарындан эрткеш, хол дээн эттей бээр. Маңаа турарымга менээ эки-дир. Шала чүп ажылдаайн. Чугаалажып берип көрүнер — деп дилээш турар болган. Ооң дилээн хандырар арга менде кайда боор. Халдавырлыг аарыгларга удур эмнелгеге назы четпес, 13—14 харлыг кижини ажылдаар кылдыр кым-даа хүлээвес. Ону уругга угаадып, кадыкшылга школазынга өөредилгезин уламчылап, школаны доозуп алырын, ооң соонда дөмей-ле ажылдаар апаарын аңаа угаадып тайылбырлаан мен. Уруг чөпшээрешкен.

Бичии уругларның кижи болуп хевирлеттинеринге ада-ениң, өг-бүленің ролю улуг. Уруг өг-бүледеп кандыг кижизидилгелиг үнгенил, ол-ла уу-биле уруглар садынче азы уруглар албан черлеринче кирер. Кандыг аажы-чаңга чаңчыккан болдур, уруглар оозундан белеп салдыкпас. Чамдыктары «хоржок» деп үве черле билбес. Чүгле «эккел» деп чаңчыга берген-даа болур. «Согур» ынакшыл ол-дур. Ындыг бүдүштен, чүгле бодун бодаар, езулуг эгоист үнер. Ындыглар коллективке келгеш, бодунуң туружуп тып чадап шаг-ла болурлар. Өг-бүлезинде улуг улустуң өске кижилерге хамаарылгазындан, чугаалажыр аянындан уруглар хөйну илбектеп алыр. Бир катап бистиң бир ажылдакчыыс хомудан келген:

— Аяс мени: «Бо кадайның кинозун долгадып турарын көрем, аал...»—диди. Ол чүү дээни ол, Раиса Оңчатпановна?—деп бо. Бичии оол ындыг догааштырыглыг сөстерни кайыын номчуп, дыннап алганы ол деп. Билдингир ышкажыл.

Эмнелгеде чыдар аарыг уругларга арыг агаарга хөй ойнаары, селгүүстээри пегеттинер. Ындыг үелерни халас эрттирбейн, бойдуска хамаарышкан кичээлдерни ынчан эрттирип, ажык чугааны-даа ынчан кылып турар бис. Солун кижилер-биле ужуражылгалар болу бээрге, уруглар боттарының уран талантызын бараалгадырлар. Кандыг талантылыг уруг чок дээр: ырлаар, танцылаар, хөөмейлээр, чуруттунар, аргыттынар...

Кожууннардан келген, школа назылыг уругларның билиниң деңнелиниң ортумактан куду болуп турарын айтыйн. 4 — 5 класс дооскан уругларның номчууру суг пат, слогтан турган арай деп номчуур. 7—8 класстарга өөренип турган бис дээр уругларга 4— 5 класстарның өөреникчилериннге белеткен каан диктант бижидерге, колдуу багай болур. Ол база дүүрепчиг байдал-дыр.

Аарын турар уругларны долу школа программазыбиле өөредиринге таарымчадыг байдал бистиң эмнелгеде чок, ынчалзажок уруглар эмнетпишаан, өредилгезин уламчылап турар.

Раиса ОНДАР.
Кызыл хоорай.

Сөс болгаш аялга

ЫРЫ СӨСТЕРИНГЕ ХАМААРЫШТЫР ЭСКЕРИГЛЕР

Ыры болгаш хөгжүм кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп азы уярадып чоруурун шупту билир бис. Ырыга ынак кижилер кезээде ыры-биле кады чурттап, сагыш-сеткили ырыда ханы бердинген болур. Ынчангаш солуннуң арнынга ырының сөстериге болгаш аялгазынга хамаарыштыр янзы-бүрү эскериглеримни силерге, номчукчуларга илередикеди.м

Тыва дылда атташ, азы утказы ийи, үш аңгы сөстер барын билир бис. Сөстериниң ханы утказынче кирбейн, ону сөзүнге ажыглап, аялгага хамаарылгазын корээлинер. Чижээ, «дептер, карам—караам, дээр—дер, часкаар, кезээн, өөрүм-өрүм, оюн» болгаш оондаа ынай. С. Пюрбюнук сөзүнге Д. Хүреш-оолдуң «Аныяк кадарчылар дугайында ыры» («Аян тудаал», арын 31). Бо ыры ылангыя 60-70 чылларда пептеренгей турган. Ында ырның үшкү одуруунда «Чараш карам сен чок болза» деп ырлап турар, композитор карам деп сөстү, аялгацы узатканындан, караам деп уткаже кирген боор турар... Бир-тээ, арай шүүмүчүлелдиг аянче кире берген болганымда, бодумнуң чогаадыкчы ажылымда четпестерни силерге илередип көрейн. Ю. Кюнзегештиң сөзүнге 1974 чылда бижээним «Азас хөлүм» деп ырыда мындыг одуругларны билир боор силер.

Дээр өөнүг далай дег Азас
хөлүм
Аттынган кавай дег дески
чайгап
Айтызаан чалгыынга чүрээм
таалады
Чалгыды, чайнады,
чаражын, магалыын.

Бирги одуругда дээр деп сөстү аялга-биле кыскаладып адааргa дер өөнүг апарган, ону сөөлүнде нотаны узадыр адап ырлаар кылдыр эткен мен, ынчалза-даа бо ырны билир ыраажылар кыскаладыр адап ырлааргa, бодум дыннаан ам-даа эпчоксунар чордум. Бо чижек кылдыр бердинген ийи ырларны көрүнер даан, келээ удур-дедир сөс талазы-биле четпестерлиг боор турар. Маңаа хамаарыштыр хөй-ле авторларның ырларында четпестер хөй. База каш чижектер. 1. Сөзү К. Мунзуктуу, аялгазы Р. Кенденбильдин «Кады чор сеп. авай» («Аян тудаал», арын 21). «Ырак, чооктан ырлап адаары «чоктан» менден калбас...» 2. Сөзү С. Сүрүң-оолдуң аялгазы Р. Кенденбильдин «Сылдыс» («Аян тудаал», арын 25) «Дорткү куплетте «Дээрден (дерден) дүшкен сылдыс дозуп...» 3. Сөзү болгаш аялгазы А. Иомужаптыы «Бүрен-Аксы», «Кадыр (каадыр) даглар, кажааландыр (каажааландыр)».

«Хову-Аксы» дээн ышкаш конкурстарга аныяк ыраажыларның күүселдезиниң барык алдан хуузу ырларның сөстери аялгазы-биле дүүшпес, аялгалары тыва аяндан үнген, күүселде үезинде сөс-домаа билдинмес болгаш, эки шанналдыг черлерже кирбези ышда деп болаар мен. Оон ыңай шүлүкчүлерниң бижиттинген сөстерин ийи үзүп, азы ийи аңгы сөстү чаңгыс сөс кылдыр адап ырлап турарывыс чаржынчыг. А. Мартай-оолдуң «Чаашкын соонда» деп ырызында «Чаашкын соонда чараш бойдус-биле кады маа» деп одуругда ырлап турары аялга аайы-биле «чаашкын соондаа чараш «бойдусбилекадымаа» болуп турар. Ону дыннаарга, көңгүс утка чок дыннаныр, автор бо талазы-биле эдип алырын билир. База маңаа удур чижек. А. Даржайның сөзүнге Б. Дүпчүрүүн бижээни «Сени сактып орарым ол», бо ырының ийиги куплединиң кожумаа мындыг одуругларлыг:

«Хүннүң башкы херелинден
одун, сарыым,
Хүлүмзүрүүм шонуу ол-дур,
күжүр ынаам».

Бо ырыны «Саян» ансамбльдиң программазынга ап тура, автор-биле сүмележип, сөзүн эткенивис эки боон турар. Мында «херелинден» деп сөстү композитор аялга аайы-биле ийи аңгы үзүп турар «хере...линден». Ынчангаш бистин хүндүлүг авторларывыстың эткенинден эде ырлаары мындыг:

«Хүннүн башкы чырыын
көрүп одун, сарыым,
Хүлүмзүрүүм шонуу ол-дур,
күжүр ынаам».

Бо бүгү эскериглер дээш авторлар хомудай бербес боор деп бодап тур мен, чүге дизе частыыглар шуптувуста турар, чүгле оларны дараазында кылбазы чугула... Бо дугайында композитор Алексей Боктаевич Чыргал-оол солупсеткүүлге-даа, бистерниң композиторларның мурнунга-даа шүгүмчүлеп, чугаалап чораан. Ынчангаш аныяк авторлар хамаанчок, ат-алдарлыг композиторлар тыва аяныы үреп, чон мурнунга чедир кылдыпмаан, «чакпыыл» ырларын радио, телевиденнеге күүседип турары тыва чонну хүндүлевези деп бодаар мен. Авторлар ырызының багай талазын билип тура-ла, ону эдерин бодавайн, чонга берип турары хомуданчыг. Мында Композиторлар эвилелиниң кошкак ажылы-даа боон чадавас.

База бир чүүл, ыры бижиирде композитор кижи одуруг бүрүзүн өөренип, авторбиле кады эдип тургаш, эчизинге чедир кылгаш, чырыкче үндүрер болза, ынчан ындыг ырлар чонга чоок, ырлаарга эптиг болгаш сагыш-сеткилинге тааржыр болур.

Тыва ырларны ам-даа пептередири, ам-даа элбекшидип, сөстү аялга аайы-биле тып бижиири чугула. Бүгү чогаадыкчы аныяктарга болгаш эш-өөрге, бо талазы-биле чедишкиннерни күзээр-дир мен.

Сергей БАДЫРАА.
Композитор.

ХООЧУННАР ДЕВИП ТУРЛАР

Чоокта чаа бистиң республиканың ат-алдарын каш удаа камгалап чораан хоочун мөгелериниң маргылдаазы болган. Ук маргылдааның киржикчилерин үш бөлүкке үскен.

40-45 харга чедир хүрешкен мөгелерден Кызыл хоорайның мөгези Анатолий Самдан шүүлген. Сүт-Хөлдүң сураглыг мөгези Николай Сынаноол үжүүрлешкен. Чоон-Хемчикти төлээлээн Кац-оол Кара-Сал үшкү черже үнген.

46-дан 51 хар чедир мөгелерге Серенбил Байыр (Кызыл) удурланыкчыларынга октатпаан. Ийиги черде Николай Соскал (Улуг-Хем), үшкүзүнде Кара-оол Шагдыр (Өвүр).

51 болгаш оон улуг назылыг хоочуннардан Тес-Хемдеп келген Чечек-оол Сундуй шүүлген. Улуг-Хемнин улуг денаилиг мөгези Найдан-оол Доспан ийиги черни эллээн, үшкү черни Кой-оол Чамзырай (Сүт-Хөл) эжелээн.

Шанналдар солун болган. Үш аңгы болүкке шүүлген мөгелерни хевистер-биле шаннаан. Үжүүрлешкен үш мөгени магнитофоннар-биле, үш дугаар черни эжелээнчерге термостарны белек кылдыр тывыскан.

Болат ЧӨКПЕК.

ЭЗИРИКТЕРНИҢ КӨСКҮЛЕДИН

Кожуун төвү Суг-Аксы суурнуң ол-бо кудумчуларында «өзенгизи» дыңзыг берген кижилерниң сөөлгү үеде көскүзү кончуг апаргаи-даа, чалыы-даа кижилер бар. Ылангыя аныяк оолдар аттар мунуп алган, эрткендүшкен кижилерге бо-ла шорлу берген тургулаардыр.

Суурнуң аъш-чем садыгларында арага садып турары көңгүс хостуг. Киргеннe садыгдан садып алыр дизе хөөредиг болбас боор. Суг-Аксы суму чагыргазы арагалаашкынга удур хемчегларни кошкак чорудуп гурар дээрзи моон-па илдендир. Оода арага садар садыгларның санын кызырган болза аарай. Ооң орнунга гаптыг амданныг аъш-чемни элбедп садар болза, чон тодуг-догаа болур ийик.

Түлүш КАРЫМА.

Чарлалдар бюрозу

Социал кадыкшыдылга семинары

«Социал-психологтуг кадыкшыдылга» деп темалыг семинарны «Кадыкшыдылга» төвү 1994 чылдың ноябрь 25-тен 27-ге чедир «Аныяк» деп өөредилге-бүдүрүлге комбинадының бажыңынга эрттирерин чарлап турар.

Семинарның болур **шактары:** ноябрь 25-те — 16.00, ноябрь 26-27 хүннеринде — эртенгинин 10 шакта эгелээр.

Программада кирген **үүлдер:** кадыкшыдылганың улусчу эмнээшкининиң аргалары-биле таныжары, биополенин коррекциязы, сагыш-сеткилди билип алыры, Гармонияже болгаш Өртемчейже бодунун оруун ажыдып алыры, мага-боттун психологиязы, стресстерге удур программа, аарыгның чылдаганнарын тайылбырлаар ажыл, ыракшылды көөрү (делгемге болгаш үеге тааржыры).

Семинарның киржикчилери боттарынга бүүрелди чедип алыр болгаш өске кижилерге дузалаар.

Угаан-бодалды катап тургузар төптүн директору улусчу кадыкшыдылга эмчизи, психолог **И. А. Козлова** (Курган хоорайдан) семинарны эрттирер.

Семинарга киржир чагыгларны дараазында телефоннарны дамчыштыр хүлээп алыр болгаш демделеп бижиир.

3-11-25 — хүннүн бүгү дургузунда;

3-78-50 — **12.00—22.00** шактар аразында;

6-17-96 — **18.00** шактан кежээкинин **22.00** шакка чедир.

Хопёр Инвест

«Хопер» компания каткы-хөглүг эн эки рекламныг роликтин сценарийи болгаш эн эки комикс (чуруктарлыг) дээш конкурс чарлап тур. Олар «Хопер» дугайында болгаш «Шуптузу-ла «Хопернун» акцияларын садып ап турарлар» деп темалыг болур ужурлуг. Конкурсту эрттиреринин хуусаазы 1994 чылдың ноябрь 7-ден декабрь 21-ге чедир.

Конкурска күзээн-не кижи бүрүзү киржип болур. Кылган ажылдарын дараазында адрестерге эккээр:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Амыдырал хандырылга бажыны, 3-кү каът. Төлээ чери 9 шактан 17 шакка чедир чапсар чок ажылдап турар.

Туран хоорай. «Колос» Культура бажыны, 14 дугаар өрээл, тел. 2-11-33.

Ак-Довурак хоорай, Центральная кудумчузу, 1, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргелели, 3-кү каът, тел. 17-71.

Каа-Хем суур. Кызыл кожуун чагыргазының бажыны, 11 дугаар өрээл.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКА» СОЛУННУН НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

«Тыва Республика» солун бодунун бүгү чагып алыкчыларынга кадыкшылды, кежик-чолду күзевишаан, 1995 чылдың бирги чартыында бодунун өртектерин дыннадып тур;

— хуу чагыдыкчыларга — 7500 рубль;

— организацияларга — 15000 рубль.

«Тыва Республика» солун келир чылын неделяда 2 катап үнүп эгелээр, ол дээрге республикада эн не чиик өртектиг солун-дур.

КИНО

НОЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүмнүг чепсек-3» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40 17.00, **Видеозалга:** «Хоорай полициязы» (АКШ) 9.30, 13.30, 17.30, «Ангел-кадагалакчы» (АКШ) 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: Мультфильмнериниң № 31 чыындызы. 9.30, «Дүлгээзиниг карактар» (Индия 2 сериялыг) 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Изиг удурланыкчы» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дошталган изирнигишкин» (АКШ) 14.00, 16.30 шактарда.

Тыва хүрешке Россия Федерациязының спорт мастери, хоочун мөге, күш-ажылдың хоочуну, Чаа-Суур суму чагыргазының чолаачызы

Даш-оол Сүрүң-оолович КУУЛАРНЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, 51 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Бөлүк эштери.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Я. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеи кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ышкылел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлеринин хостуг чоруун камгалаар галазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарын авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 240.